

Michal V. Šimůnek

Deus iudicat, cum nemo accusat.
 Reflexe, dokumentace a (ne)vyšetřování nacistické „eutanzie“
 v Československu v letech 1945–1990¹

Úvod

Historické zpracování nacistické „eutanzie“², tedy prvního systematického a masového likvidačního programu nacistického režimu z let 1939–1945, jehož oběťmi se podle posledních odhadů stalo zhruba 270 000 osob různého věku, pohlaví i národnosti³, představuje přinejmenším od osmdesátých let 20. století integrální součást bádání o nacionálním socialismu a jeho zločinech.

Cilené zpracování má v německém případě svůj počátek v roce 1983, kdy došlo na základě několika iniciativ k prvnímu neformálnímu setkání v Güterslohu, z něhož nakonec vzešla doposud fungující, původně německá – dnes de facto mezinárodní – nezávislá badatelská báze, tzv. Pracovní kruh pro výzkum nacistické „eutanzie“ a násilných sterilizací.⁴ Nebylo tomu tak tedy bezprostředně od roku 1945 a vždy se stejnou intenzitou.⁵ Nicméně zejména výsledky zpracování této problematiky za posledních více než třicet let dnes již představují zásadní posun a prohloubení poznat-

1 Slovní spojení *Deus iudicat, cum nemo accusat* se zpravidla uvádí v souvislosti s právníkou zásadou: Kde není žalobce, není soudce; v prvotním významu však znamená, že pouze Bůh je soudcem v případech, v nichž nikdo nežaluje.

2 Nejčastější význam, tedy smrt z milosti či také dobrá smrt, je zpravidla asociován s tzv. aktivní eutanazií, tedy aktem, který vykonává lékař. Může být vyžádána či nevyžádána, resp. nechťená eutanazie pasivní, kdy dojde k přerušení léčby či odepření dalších léčebných postupů. Dnes se dále rozlišuje ještě tzv. asistovaná sebevražda.

3 V přehledu srov. SCHMUHL, Hans-Walter: *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“, 1890–1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992, a dále HOHENDORF, Gerrit: *Ideengeschichte und Realgeschichte der nationalsozialistischen „Euthanasie“ im Überblick*. In: FUCHS, Petra et al.: *„Das Vergessen der Vernichtung ist Teil der Vernichtung selbst“. Lebensgeschichten von Opfern der nationalsozialistischen „Euthanasie“*. Wallstein Verlag, Göttingen 2007, s. 36–52; SCHMIDT, Gerhard: *Selektion in der Heilanstalt 1939–1945*. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1965. Srov. také LEWY, Guenther: *Assisted Death in Europe and America. Four Regimes and Their Lessons*. Oxford University Press, Oxford 2011.

4 Srov. WUNDER, Michael: *Zur Geschichte des „Arbeitskreises zur Erforschung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ und Zwangssterilisation*. In: *Der sächsische Sonderweg bei der NS-„Euthanasie“ (Arbeitskreise zur Erforschung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ und Zwangssterilisation, Bd. 1)*. Verlag Klemm und Oelschläger, Münster 2001, s. 9–21.

5 Obecně pro situaci v historiografii tehdejšího západního Německa srov. GEISS, Imanuel: *Die westdeutsche Geschichtsschreibung seit 1945*. In: *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte* 3, 1974, s. 422–430; KWIET, Konrad: *Die NS-Zeit in der westdeutschen Forschung 1945–1961*. In: SCHULIN, Ernst – MÜLLER-LUCKNER, Elisabeth (eds.): *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*. R. Oldenbourg Verlag, München 1989, s. 181–198.

ků, a to i na regionální úrovni.⁶ Tato skutečnost je o to důležitější, že ve své celistvosti propojuje politické a sociální dějiny s dějinami medicíny, resp. vybraných medicínských oborů (psychiatrie, pediatrie atd.). Současně to ovšem znamená, že se jedná o analýzu značně gnozeologicky a interpretačně náročnou, vyznačující se mimořádně důležitými morálními a etickými přesahy.

Zpracování české materie probíhá systematicky přibližně od roku 2000. V roce 2007 se ustavila malá pracovní skupina.⁷ Badatelské úsilí získalo na dva roky podporu v podobě projektu Evropské unie, v jehož závěru (2008) se podařilo, snad s jistým úspěchem, prezentovat v kolektivní monografii první výsledky a připravit putovní výstavu.⁸ O dva roky později (2010) vyšlo tematické číslo sešitu řady *Sonnenstein* věnované osudu psychiatrických pacientů z tzv. vládního obvodu (Regierungsbezirk) Opava.⁹ Všechny tyto aktivity rovněž zřetelně podtrhly, nakolik je důležité další prohloubení regionálního výzkumu na jedné straně a konfrontace s dosaženými poznatky v Německu a Rakousku na straně druhé.¹⁰

- 6 BECK, Christoph: *Sozialdarwinismus, Rassenhygiene, Zwangssterilisation und Vernichtung „Lebensunwerten“ Lebens. Eine Bibliographie zum Umgang mit behinderten Menschen im „Dritten Reich“ – und heute.* Psychiatrie-Verlag, Bonn 1995.
- 7 Hlavním cílem je 1. rekonstruovat počet a původ obětí z Čech a Moravy, zpracovat vybrané biografie obětí a tak je zbavit anonymity, 2. popsat a analyzovat administrativně-byrokratické rozdíly v jejím plánování a provádění na území českých zemí, tedy jak v tzv. Protektorátu Čechy a Morava, tak i v Říšské župě Sudety (dále jen sudetská župa), 3. zpracovat biografie lékařů, úředníků a dalšího personálu zapojeného do tohoto programu a stanovit míru jejich odpovědnosti, 4. zpracovat poválečné reflexe nacistické „eutanazie“.
- 8 ŠIMŮNEK, Michal V. – SCHULZE, Dietmar (eds.): Die nationalsozialistische „Euthanasie“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945. In: *Studies in the History of Sciences and Humanities*, vol. 22. ÚSD AV ČR – Pavel Mervart, Praha – Červený Kostelec 2008. Šest příspěvků dokumentuje rozdílnou dynamiku plánování a provádění programu nacionálně socialistické „eutanazie“ v českých zemích v letech 1939 až 1945, přičemž bylo zohledněno zejména teritoriální a administrativní členění. Publikaci rovněž doplňují výsledky bádání v SRN a Rakousku. Samostatná studie se věnuje také osudu psychiatrických pacientů židovského původu z Protektorátu.
- 9 Výstava s trojjazyčným názvem *Nehodné žítí/Lebensunwert/Not Worth Living* poprvé nabídla vhléd do většího počtu životních příběhů obětí akce „T4“ ze sudetské župy, obětí tzv. divoké eutanazie či zavražděných židovských psychiatrických pacientů z Protektorátu. Srov. *Nehodné žítí. Nacistická „eutanazie“ v říšské župě Sudety a protektorátu Čechy a Morava 1939–1945* (katalog). Lern- und Gedenkort Schloss Hartheim – Památník Terezín, Alkoven – Terezín 2008. Srov. Transporte in den Tod. Die Ermordung von Patienten aus dem Regierungsbezirk Troppau (Reichsgau Sudetenland) in der „Euthanasie“-Anstalt Pirna-Sonnenstein 1940/41. In: *Sonnenstein Heft 9*. Kuratorium der Gedenkstätte Pirna-Sonnenstein e.V., Pirna 2010. Je zde přibližena struktura zdravotní správy ve vztahu k psychiatrickým léčebnám v sudetské župě, která byla východiskem tamních byrokratických příprav akce „T4“ v sudetské župě. V samostatné studii je dále obsáhle analyzován vývoj velkých moravsko-slezských psychiatrických ústavů ve Šternberku a v Opavě, resp. církevního ústavu Marianum v Opavě v prvních třech letech německé správy a zvláště jejich zapojení do akce „T4“. Doposud jen tušené přímé transporty z Opavy do likvidačního ústavu v Pirně-Sonnensteinu byly na základě pramenů jednoznačně prokázány, právě tak jako detailně vylíčena logistika akce „T4“ v případě sudetské župy. Celkem šest životopisných skic opavských pacientů poprvé vnáší do centra pozornosti individuální osudy obětí. Dále je zde rovněž podrobně přiblížen doposud nepřilíš tematizovaný soudní proces vedený v roce 1946 v Opavě proti řediteli tamějšího ústavu MUDr. Karlu Girschekovi a ošetřovatelům Rudolfu Grandemu a Johannu Jauernigovi, resp. MUDr. Adolfu Gottwaldovi. Ten byl prvním – a také posledním – soudním procesem na území Československa, který se týkal nacistické „eutanazie“.
- 10 Srov. ŠIMŮNEK, Michal V.: Die NS-„Euthanasie“ in Böhmen und Mähren 1939–1942: Stand der For-

Michal V. Šimůnek

Na základě tohoto výzkumu lze ve stručnosti uvést, že pokud jde o nacistickou „eutanazii“ nebo její jednotlivé fáze, existovaly zásadní rozdíly mezi situací v odtržených pohraničních (sudetských) oblastech, resp. v oblastech připojených k Německu mimo sudetskou župu, a situací v Protektorátu. Hlavní dělicí kritéria přitom představovala jak národnost pacientů, tak i možnosti byrokraticko-správního aparátu jednotlivé akce připravit a podílet se na nich. Pokud jde o dospělé pacienty, nacházelo se v sudetské župě během okupace a druhé světové války více než padesát zařízení určených pro péči o psychicky a duševně nemocné, stejně jako domovů důchodců a domovů pro osoby odkázané na trvalou péči, které spadaly spíše do oblasti následné sociální nežli primárně zdravotní péče. K největším z nich patřily tzv. župní (do roku 1939 zemské) ošetrovatelské a léčebné ústavy pro duševně (psychiatricky) nemocné ve Šternberku (Sternberg), Opavě (Troppau) a Dobřanech (Dobrzan/Wiesengrund) u Plzně.¹¹ Zejména tyto tři instituce byly přímo zapojeny do akce „T4“, neboť berlínská centrála „T4“ podchytila v letech 1940–1941 pomocí dotazníků (Meldebögen) celkem na pět tisíc osm set pacientů zmíněných léčeben a domovů, čímž z nich učinila potenciální či skutečné oběti. Původně se likvidační akce měla v souladu s ideologickými a rasově hygienickými východisky nacistické zdravotní politiky v případě českých zemí zaměřit na nevyléčitelně nemocné a dlouhodobě hospitalizované či práce neschopné pacienty německé národnosti, u nichž byla zpravidla diagnostikována schizofrenie, epilepsie, slabomyslnost aj.; v jejím průběhu se ovšem na toto kritérium bral stále menší ohled. Tak se oběti „eutanazie“ – v rozporu s propagovanou „rasovou hygienou“ německého „národního celku“ – stal i signifikantní počet českých a částečně i polských pacientů.

Tato studie je extenzí dosavadního výzkumu, bez níž nelze, jak jsme alespoň přesvědčeni, plně rekonstruovat a interpretovat ani události z období okupace a války v letech 1939–1945, resp. nalézt odpověď na dvě znepokojující a navzájem propojené otázky: Jak je možné, že tento masový zločin zůstal v českých podmínkách vytěsňen z historické paměti, a jak je možné, že nebyly potrestány dobové lékařsky a politicky odpovědné osoby, které svým jednáním a participací na tomto programu přímo či nepřímo umožnily fyzickou likvidaci tisíců československých občanů? Hledání odpovědí na tyto otázky se samozřejmě protíná s celou řadou výzkumných aktivit, které se mezitím etablovaly především v oblasti výzkumu holokaustu/šoa, jako např. dokumentace a výzkum pachatelů (Täterforschung) či koncepčních otázek totalitarismu 20. století, jeho reflexe atd. V českém prostředí je zde navíc i jistá návaznost na problematiku bezprostředně poválečného přístupu k německé menšině apod.¹²

schung. In: ROTZOLL, Maike et al.: *Die nationalsozialistische „Euthanasie“ – Aktion „T4“ und ihre Opfer. Geschichte und ethische Konsequenzen für die Gegenwart.* Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 2010, s. 156–169.

- 11 V přehledu srov. ŠIMŮNEK, Michal V.: Improvisierung, Anpassung, Zentralisierung: Die nationalsozialistische „Anstaltsführung“ im Reichsgau Sudetenland, 1938–1941. In: *Transporte in den Tod*, s. 11–30.
- 12 HAHNOVÁ, Eva: *Sudetoněmecký problém. Obtížné loučení s minulostí.* Albis international, Ústí nad Labem 1999.

Deus iudicat, cum nemo accusat

Problematika navzájem kauzálně propojené dokumentace a vyšetřování nacistické „eutanazie“ je – vedle de facto stále probíhajícího základního historického výzkumu období let 1939–1945 a specifík vyplývajících z vlastní organizace a modu operandi nacistické „eutanazie“ či jejích fází – v českých podmínkách dále komplikována skutečností, že doposud není k dispozici dostatečně ucelené a přehledné zpracování československého vyšetřování nacistických zločinů jako takových. A chybí také rozlišení jednotlivých přístupů jak operativních, tak právních, které se proměňovaly v čase a byly do značné míry ovlivňovány politickou situací. Je možno využít především vybrané dobové¹³ či rovněž některé aktuální práce, ty jsou však zaměřeny na zcela specifické případy nacistické perzekuce v českých zemích.¹⁴ Jako důležité, a to nejen z hlediska srovnání, se jeví nejnovější práce zahraniční, z nichž nejvíce využitelné jsou ty, které se zabývají obdobným okruhem otázek v případě někdejší Německé demokratické republiky (NDR).¹⁵

Zároveň je nutno upozornit na problematiku vztah dokumentace a vyšetřování. Dokumentace byla z pochopitelných důvodů zpravidla vyvolána nezbytností vyšetřování, to však bylo limitováno právě nedostatečnou heuristikou. Tím se ovšem vytvořil příslovečný začarovaný kruh, z něhož bylo těžké najít v podmínkách rozdělené Evropy východisko.

-
- 13 Např. EČER, Bohuslav: *Norimberský soud*. Orbis, Praha 1946; TÝŽ: *Jak jsem je stíhal*. Naše vojsko, Praha 1946; DONNER, Bohuslav: *Lékařská věda ve službách zločinu. Jakou cenu měl člověk v rukou nacistických lékařů*. Ministerstvo informací, Praha 1948.
- 14 Nejnověji srov. KYNCL, Vojtěch: *Bez výčitek... Genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*. Historický ústav AV ČR, Praha 2012. Dále srov. zejm. KLAPAL, Čeněk: *Nepromlčitelné zločiny*. ČSPB, Praha 1980, a TÝŽ: *Zbrodnie hitlerovské v Czechoslowacji*. Ministerstvo Sprawiedliwości, Warszawa 1975.
- 15 BÖHM, Boris: Der Umgang mit den NS-„Euthanasie“-Verbrechen in der DDR. In: *25 Jahre Aufarbeitung der NS-„Euthanasie“ in Pirna*. Kuratorium Gedenkstätte Sonnenstein e.V., Pirna 2014, s. 12–17; BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius: „Wir fordern schwerste Bestrafung“ – Der Dresdner „Euthanasie“-Prozess 1947 und die Öffentlichkeit. In: OSTERLOH, Jörg – VOLLNHALS, Clemens (eds.): *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR* (Schriften des Hannah-Arendt-Institutes für Totalitarismusforschung, Bd. 45). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2011, s. 189–206; HIRSCHINGER, Frank: Die Strafverfolgung von NS-Euthanasieverbrechen in der SBZ/DDR. In: *Tamtéz*, s. 225–246; BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius: „Euthanasie“-Prozesse im Vergleich: Opava 1946, Frankfurt am Main und Dresden 1947. In: *Transporte in den Tod*, s. 137–160; LEIDEL, Henry: NS-Verbrecher und Staatssicherheit. Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR. In: *Analysen und Dokumente*, Bd. 28. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, s. 332–353; BÖHM, Boris – HAASE, Norbert – PFÜLLER, Matthias: Täterschaft – Strafverfolgung – Schuldenentlastung. *Ärztbiographien zwischen nationalsozialistischer Gewaltherrschaft und deutscher Nachkriegsgeschichte* (Zeitfenster – Beiträge der Stiftung Sächsische Gedenkstätten, Bd. 1.) Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2007, s. 9–27, zde s. 11–15; MANUKJAN, Nora: „Euthanasie“ – das lange verdrängte Verbrechen. Zum Umgang mit den nationalsozialistischen Krankenmorden in der SBZ und DDR. In: BÖHM, Boris (ed.): *Nationalsozialistische Euthanasieverbrechen. Beiträge zur Aufarbeitung ihrer Geschichte in Sachsen*. Michael Sandstein Verlag, Pirna 2004, s. 173–198.

1. Norimberský proces, první vyšetřování a stíhání (1945–1949)

Vojenská porážka nacistického Německa a konec druhé světové války znamenaly také postupné odkrývání exterminačních zařízení a masových zločinů, kterých se nacistický režim dopouštěl de facto na všech územích, která vojensky kontroloval. Po bezprostředním ukončení bojových operací se tak do popředí stále více dostával aspekt, o němž se sice debatovalo již během války, který se ovšem se vsí naléhavostí – trestně-právní i morální – stal tíživě aktuální právě v jarních a letních měsících roku 1945. Z dnešního pohledu lze říci, že šlo o počátek dlouhodobého a nelehkého procesu vyrovnávání se s hrozivým nacistickým dědictvím, které samozřejmě mělo mnoho rovin a podob a jež se značně lišilo v jednotlivých zemích. Základy pro poválečnou mezinárodní spolupráci v dokumentaci a stíhání nacistických zločinů přitom byly položeny již během války. Pro potřeby této studie se soustředíme především na zločiny proti lidskosti, mezi něž nakonec byly zahrnuty i zločiny proti životu a zdraví.

Nutno konstatovat, že hranice – a nakonec i chápání těchto specifických zločinů – nebyla nikdy přesně určena, což vedlo k celé řadě nejasností v dokumentaci a bohužel i následných pochybení ve stíhání pachatelů. Tak např. v britském případě se lze setkat jak s tzv. lékařskými válečnými zločiny (Medical War Crimes), tak s tzv. válečnými zločiny lékařského charakteru, přičemž přístup byl značně utilitaristický, když byl v první fázi kladen důraz na evaluaci a možné využití poznatků získaných nacistickými lékaři.¹⁶ To se samozřejmě týkalo lékařských experimentů, ovšem ani program nacistické „eutanzie“ nestál v britském případě stranou.¹⁷ V českém (československém) případě je důležité, že představitel londýnské exilové vlády gen. JUDr. Bohuslav Ečer (1893–1954), který se problematikou potrestání nacistických zločinů zabýval téměř po celou dobu své emigrace a později se stal i reprezentantem v Komisi Spojených národů pro vyšetřování válečných zločinů (United Nations War Crimes Commission – UNWCC), navrhl již 27. dubna 1944 akceptování kategorie zločinů proti lidskosti (Crimes Against Humanity), které byly definovány o rok dříve. Na londýnské konferenci o zřízení Mezinárodního vojenského tribunálu (International Military Tribunal – IMT) 8. srpna 1945 pak byly vedle zločinů proti míru (Crimes Against Peace) a válečných zločinů (War Crimes) přijaty za základní trestní kategorii IMT.¹⁸

16 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials. From Medical War Crimes to Informed Consent*. Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 109. K debatám předcházejícím IMT ve vztahu k nacisticky lékařsky motivovaným zločinům, jejich dokumentaci a potrestání srov. TÝŽ: Zur Vorgeschichte des Nürnberger Ärzteprozesses. In: EBBINGHAUS, Angelika – DÖRNER, Klaus (eds.): *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen*. Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin 2002, s. 26–51.

17 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, s. 37–71, 115, 125.

18 Obecně k IMT srov. zejména DELPLA, Francois: *Norimberský proces. Poučení z historie*. Slovart, Praha 2009; HEYDECKER, Joe J.: *Norimberský proces*. Ikar, Praha 2007; BASS, Garry J.: *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton University Press, Princeton – Oxford 2000; SUNARDI, Teddy: *Mezinárodní vojenské tribunály po druhé světové válce*. Disertační práce. Právnická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1998; POLTORAK, Arkadij I.: *Norimberský proces*. Naše vojsko, Praha 1971; KOCOUREK, Rostislav: *Svět žaluje v Norimberku* (Knihovna dneška, sv. 1). F. Borový, Praha 1946. K činnosti B. Ečera srov. KŘEPELKA, Karel: *Dr. Bohuslav Ečer – bojovník za právo a spravedlnost* (Knihovna Záf, sv. 4 – Sběrka životopisů našich ministrů). Záf, Brno 1946, s. 37–44 a dále také ŽAMPACH,

Deus iudicat, cum nemo accusat

Nutno ovšem upozornit na to, že během procesů před IMT vyvstal značný problém se substitucí zločinů proti lidskosti a zločinů genocidy, která byla v původní koncepci jejího autora, polského právníka židovského původu Raphaela Lemkina (1900–1959) z roku 1943 spojena právě s biologickými a lékařskými metodami zneužitými k cílené likvidaci etnických skupin a kultur.¹⁹ Výstižně tento rozpor charakterizuje britský historik medicíny Paul J. Weindling, který píše, že *v tisku byl IMT prezentován jako soud proti genocidě, zatímco soudní jednání se zabývala masovou vraždou*.²⁰ Bylo to nakonec vyšetřování nacistických sterilizací a zejména nacistické „eutanazie“, které spojilo praktickou (i klinickou) medicínu s genocidními strategiemi.²¹ Dalším neméně důležitým problémem bylo, že IMT byl zamýšlen pouze pro tzv. hlavní válečné zločince (Major War Criminals), čímž Spojenci zvolili značně selektivní politiku; na nižší úrovni pak měly od léta 1946 navazovat denacifikační soudy, resp. tato agenda byla delegována na úroveň jednotlivých okupačních zón (viz americké vyšetřování lékařských pokusů v Dachau či britské vyšetřování lékařských pokusů v Ravensbrücku atd.).²² Samostatné téma představovalo vyšetřování zločinů Němců spáchaných na vlastním obyvatelstvu, které bylo určeno již spojeneckým kontrolním zákonem č. 10 z 20. prosince 1945, na jehož základě měly být tyto zločiny postihovány německými soudy; podle direktivy Kontrolní rady č. 24 z 12. ledna 1946, resp. č. 38 z 12. října téhož roku se tím rozuměly i oběti nacistické „eutanazie“. ²³ První takový soud se konal v sovětské okupační zóně ve Schwerinu v srpnu 1946 a v následujících dvou letech pak proběhla řada dalších.²⁴ Pro léta 1945–1948 tak lze zpětně konstatovat, že vyšetřování a potrestání pachatelů mělo v jednotlivých zónách prioritu, kterou ovšem postupně začaly upozadovat politické i praktické zájmy (nedokončená denacifikace, nedostatek zdravotního personálu atd.).²⁵

Vojtěch: *JUDr. Bobuslav Ečer*. Přednáška Svazu protifašistických bojovníků v Brně, Brno 1997. B. Ečer do kategorie zločinů proti lidskosti výslovně zahrnoval: *vraždou, exterminace, ztotočení, deportace nebo jiné nelidské činy, spáchané proti kterémukoliv civilnímu obyvatelstvu před válkou nebo za války; nebo pronásledování z důvodů politických, rasových nebo náboženských při provádění anebo ve spojení s jakýmkoli zločinem, jenž patří do pravomoci tribunálu, ať s porušením nebo nikoliv, domácího práva státu, kde byly spáchané*. Srov. EČER, Bohuslav: Hlavní materiálně-právní normy norimberského práva. *Právník*, 1946, roč. 85, č. 1–2, s. 1–10, zde s. 2, a *TÝŽ: Jak jsem je stíhal*, s. 137–161.

- 19 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, s. 225–227. Srov. LEMKIN, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D. C. 1944. Pro pozdější zahrnutí do standardů mezinárodního trestního práva (tzv. římská statuta) coby samostatné kategorie srov. MAY, Larry: *Crimes Against Humanity. A Normative Account*. Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 6, 80–95.
- 20 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, 232.
- 21 Tamtéž, s. 241.
- 22 Tamtéž, s. 103–106, 116–117.
- 23 HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasieverbrechen in der SBZ/DDR*, s. 231; MANUKJAN, Nora: „Euthanasie“ – *das lange verdrängte Verbrechen*, s. 173.
- 24 Pro přehled všech soudů v sovětské okupační zóně v letech 1946–1948 srov. HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasieverbrechen in der SBZ/DDR*, s. 237–238.
- 25 MANUKJAN, Nora: „Euthanasie“ – *das lange verdrängte Verbrechen*, s. 173–175. Dále srov. RAIM, Edith: Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949. In: *Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*, Bd. 96. Oldenbourg Verlag, München 2013; EICHMÜLLER, Andreas: *Keine Generalamnestie. Die strafrechtliche Verfolgung von*

Hlavní přínos norimberského lékařského procesu, který trval od 9. prosince 1946 do 19. července 1947, v kontextu nacistické „eutanzie“, u níž se tehdy uvádělo asi 275 000²⁶ obětí, spočíval v tom, že – vedle potrestání několika hlavních protagonistů (Karla Brandta, Viktora Bracka)²⁷ – zásadně přispěl k posunu spojeneckých priorit od strategické exploatace k jejich vyhodnocení s ohledem na kriminální a etické zneužití a zároveň rekonstruoval genezi a nejhlubší struktury nacistické genocidy.²⁸ Nejen dobové negativní reakce však jasně dokládají, že ke komplexnímu zhodnocení a trvalé reflexi ve své době dojít nemohlo, resp. že se jedná o stále trvající a aktuální úkol.²⁹

Československé vyšetřování, které bylo směřovat mj. právě pro reflexi nacistických lékařských pokusů a dalších zločinů proti lidskosti, navazovalo na přípravné práce učiněné již během války.³⁰ Po obsazení Německa a vytvoření jednotlivých okupačních zón byly od srpna 1945 aktivity přímo v jednotlivých západních zónách koordinovány z Wiesbadenu, odkud tzv. československé styčné oddíly pro pátrání po válečných zločincích (Czechoslovak Liaison War Crimes Groups) vedly operativní akce směřující k vypátrání nacistických válečných zločinců, resp. jejich vydávání československým orgánům. V západních zónách se do léta roku 1947 rovněž podílely na sestavování tzv. pátracích oběžníků (Wanted Reports), a to ve spolupráci s CROW-CASS (Central Registry of War Criminals and Security Suspects).³¹ Na spojenecké

NS-Verbrechen in der frühen Bundesrepublik (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 93). Oldenbourg Verlag, München 2012; BÖHM, Boris – HAASE, Norbert – PFÜLLER, Matthias: *Täterschaft – Straferfolgung – Schuldenentlastung. Ärztebiographien zwischen nationalsozialistischer Gewaltherrschaft und deutscher Nachkriegsgeschichte – zur Einführung*, s. 9–27; GOTTWALD, Alfred – KAMPE, Norbert – KLEIN, Peter (eds.): *NS-Gewaltherrschaft. Beiträge zur historischen Forschung und juristischer Aufarbeitung*. Edition Hentrich, Berlin 2005; FREUDIGER, Kerstin: *Die juristische Aufarbeitung von NS-Verbrechen*. In: *Beiträge zur Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Bd. 33. Mohr Siebeck, Tübingen 2001.

26 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, s. 251.

27 Další klíčové protagonisté, jako např. Philipp Bouhler, Leonardo Conti či sám Adolf Hitler, spáchali sebevraždu, a IMT se tak nedožili.

28 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, s. 93, 250–251. Srov. také PETER, Jürgen: *Unmittelbare Reaktionen auf den Prozeß*. In: EBBINGHAUS, Angelika – DÖRNER, Klaus (eds.): *Vernichten und Heilen*, s. 452–476; WUNDER, Michael: *Der Nürnberger Kodex und seine Folgen*. In: *Tamtéz*, s. 476–491; SCHMUHL, Hans-Walter: *Die Patientenmorde*. In: *Tamtéz*, s. 295–328, zde s. 296.

29 Srov. SCHMIDT, Ulf: *Justice at Nuremberg. Leo Alexander and Nazi Doctors' Trial*. Palgrave Macmillan, New York 2006; WEINDLING, Paul J.: *Ärzte als Richter. Internationale Reaktionen auf die Medizinverbrechen des Nürnberger Ärzteprozesses in den Jahren 1946–1947*. In: WIESEMANN, Claudia – FREWER, Andreas (eds.): *Medizin und Ethik im Zeichen von Auschwitz. 50 Jahre Nürnberger Ärzteprozesses*. Palm und Enke, Erlangen – Jena 1996, s. 31–44; PETER, Jürgen: *Der Nürnberger Ärzteprozeß im Spiegel seiner Aufarbeitung anhand der drei Dokumentensammlungen von Alexander Mitscherlich und Fred Mielke*. In: *Schriften aus dem Sigmund-Freud-Institut*, Bd. 2. LIT Verlag, Münster 1994, s. 1–90; PLATEN-HALLERMUND, Alice: *Die Tötung Geisteskranker in Deutschland. Aus der Deutschen Ärztekommision beim Amerikanischen Militärgericht*. Verlag der Frankfurter Hefte, Frankfurt am Main 1948; MITSCHERLICH, Alexander – MIELKE, Fred: *Das Diktat der Menschenverachtung. Der Nürnberger Ärzteprozeß*. L. Schneider, Heidelberg 1947.

30 ŠIMKOVÁ, Pavla: *Building a New World. The Czechoslovak Policy of War Crimes Punishment after the Second World War in International Context*. Bakalářská práce. Masarykova Univerzita, Brno 2010. Srov. EČER, Bohuslav: *Norimberský soud*, s. 20.

31 Pro sběr informací v Československu srov. ABS, f. Zemský odbor bezpečnosti II. 1945–1947 (315), sign. 315-244-2, oběžník MV – Hlavní velitelství národní bezpečnosti ohledně Crowcass – hlášení zajatých válečných zločinců, 30. 10. 1945. Srov. KYNCL, Vojtěch: *Bez výčitek...*, s. 230.

úrovni probíhala spolupráce především s Američany a Brity, konkrétně se Skupinou válečných zločinců (War Crimes Group) 7708 pod velením plk. Williama Bernana.³²

Vládním usnesením ze dne 6. prosince 1946 bylo stanoveno, že Československo má při dalších procesech připravovaných v Norimberku zastupovat delegace v UNWCC pro válečné zločiny, v jejímž čele, resp. v čele tzv. úřadu delegáta, má stát vyslanec bez portfeje generál B. Ečer, který byl již od jara 1945 pověřen zastupováním Československa při mezinárodních jednáních o stíhání, vydávání a souzení válečných zločinců. Zároveň se stal ministrem bez portfeje v československé vládě a jako stálý zástupce delegace byl formálně jmenován ministerstvem spravedlnosti.³³ Od června 1947 byla agenda převedena pod ministerstvo zahraničních věcí a činnost delegace pak završena v důsledku zakončení norimberských procesů dne 11. dubna 1949; tím došlo i ke zrušení úřadu delegáta.³⁴

Dokumentace a následně stíhání byly, vzhledem k podstatě, množství a brutalitě nacistických zločinů, nutně selektivní, přičemž priority určovaly především politické požadavky.³⁵ Zároveň byl zřejmý i nedostatek odborníků, jejichž expertizy mohly být využity pro potřeby vyšetřování. Názory některých, jako např. brněnského rodáka, botanika a historika genetiky Hugo Iltise (1882–1952), který roku 1939 emigroval do USA a zasazoval se o samostatnou kategorii válečného zločinu rasismu (War Crime of Racism) a potrestání vybraných německých vědců, zůstaly de facto bez odezvy.³⁶ Poněkud úspěšnější byla iniciativa, která směřovala ke spolupráci s Lékařskou komorou pro zemi Českou a na jejímž základě byli zvláštní vyhláškou v souvislosti s „procesem proti německým lékařům pro pokusy na živých osobách“ na žádost československého delegáta pro americkou stranu osloveni jako případní svědci bývalí vězni, přímí účastníci dvanácti taxativně vyjmenovaných pokusů v koncentračních táborech.³⁷ Jednalo se hlavně o *lékaře, pomocníky lékařů, sluhy a jiné osoby, při pokusech z donucení zaměstnané, nebo i osoby, na nichž byly pokusy konány a které je prožily, případně které by mohly označiti osoby, které se těchto pokusů účastnily*.³⁸ Celkem bylo podáno přinejmenším

32 *Report of the Deputy Judge Advocate for War Crimes Collection and Development of Evidence – European Command, June 1944 to July 1948*. Washington, D. C., nedatováno, s. 13–21, 29–31. Srov. také HUNT, Linda: *Secret Agenda. The United States Government, Nazi Scientists, and Project Paperclip, 1945–1990*. St. Martin's Press, New York 1991.

33 Dále zde byl zástupce ministerstva vnitra a zástupce hlavního štábu, který byl určen ministerstvem národní obrany.

34 NA, f. Norimberský soud – čs. komise pro vyšetřování válečných zločinců 1946–1948 (dále jen AMV 316), k. 82, přípis Ministerstva vnitra Úřadu předsednictva vlády ohledně likvidace úřadu delegáta v komisi Spojených národů pro válečné zločiny, 13. 6. 1949.

35 Srov. *Československo a norimberský soud. Hlavní dokumenty norimberského procesu o zločinech nacistů proti Československu*. Orbis, Praha 1946, a EČER, Bohuslav: *Norimberský soud*.

36 ABS, f. Mapy zpráv zpracované Studijním ústavem MV (dál jen Z), sign. Z 38616, dopis H. Iltise B. Ečerovi, 14. 10. 1945. Srov. WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, s. 239.

37 NA, f. AMV 316, k. 45, vyhláška Lékařské komory pro zemi Českou, 14. 11. 1946; tamtéž, k. 82, odpověď Ministerstva spravedlnosti MUDr. F. Bouzovi na jeho dotaz ohledně zločinů německých lékařů, 25. 4. 1947. Jednalo se o koncentrační tábory Dachau, Sachsenhausen, Natzweiler, Ravensbrück, Osvětim, Buchenwald ad.

38 Tamtéž, k. 45, vyhláška Lékařské komory pro zemi Českou, 14. 11. 1946.

sedm svědectví, z nichž asi nejznámější pochází od pozdějšího profesora dr. Františka Bláhy (1896–1979).³⁹ Tato dokumentace však zůstala omezena na lékařské zločiny/experimenty v koncentračních táborech. Limity – či z jiného úhlu pohledu i priority – poválečného československého vyšetřování nicméně zřetelně podtrhuje skutečnost, že naše orgány nebyly po roce 1945 s to vyšetřit a následně pohnat k zodpovědnosti ani formálně československé státní příslušníky německé národnosti, zpravidla absolventy Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze, kteří působili jako táboroví lékaři SS a z nichž mnozí aktivně participovali na lékařských experimentech či čistě brachiálním násilí páchaném na vězňích; podle dostupných údajů se přitom jednalo o skupinu přinejmenším deseti osob.⁴⁰

Jak již bylo naznačeno, v souvislosti s norimberským lékařským procesem docházelo k nárůstu povědomí jak o nacistických lékařských experimentech, tak i o samotném programu „eutanazie“. Rovněž v českém poválečném prostředí lze najít, vedle obecných konstatování o úpadku německé lékařské vědy jako takové⁴¹, několik reflexí vztahujících se právě k nacistické „eutanazii“.⁴² Nejpodrobněji o výsledcích norimberského lékařského procesu referovali sami členové Ečerova týmu.⁴³ V jiných relevantních případech však jakákoli reflexe zcela chybí.⁴⁴

Podrobnější znalost přitom byla klíčová pro dokumentaci a možné stíhání zločinů spáchaných v rámci nacistické „eutanazie“ v poválečném Československu samotném. V tomto případě v letech 1945–1947 obojí souviselo s retribučními procesy, které se řídily dekrety prezidenta republiky č. 16 a 17 z 19. června 1945.⁴⁵ Jak již napovídají priority shromažďování dochovaného písemného materiálu německé provenience, které vlastně kopírovalo hlavní soudní líčení s reprezentanty okupačního režimu (K. H. Frank, K. Daluge) či protektorátní vlády, nehrály nacistické zločiny proti zdraví de facto žádnou roli a ve své podstatě šlo o ojedinelé podněty.⁴⁶ Toto

39 Srov. BLÁHA, František: *Medicína na cestě*. Orbis, Praha 1946; TÝŽ: *Zločin a trest*. J. Otto, Praha 1946. Dále srov. také PODLAHA, Josef: *Fašistické zneužívání lékařství v koncentračních táborech*. In: *Morálka ve zdravotnictví. Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis, Suppl. 1*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Brno 1967, s. 13–17. V přehledu ŠIMŮNEK, Michal V.: *Informed Testimonies. The Documentation and Reflections of Nazi Medical Crimes in Post-War Czechoslovakia with Special Focus on the Reports of Former Prisoners-Physicians* (konferenční příspěvek na 1. mezinárodním workshopu k problematice medicíny po holocaustu, Houston, USA). K tomu také srov. VODIČKOVÁ, Stanislava (ed.): *I zvíře mělo více útrpnosti než člověk. Paměti patera Františka Štveráka, vězně nacistického a komunistického režimu*. ÚSTR, Praha 2013.

40 Šlo zejména o MUDr. Rudolfa A. Brachtela či MUDr. Hermanna Kiesewettera a další.

41 CHARVÁT, Josef: *Vývoj lékařství v poslední válce* (Edice Zdroj poučení, sv. 3). Melantrich, Praha 1947, s. 36.

42 VOPRŠÁLOVÁ, Marie: *Pathologie práva. Věda a život*, 1947, roč. 13, č. 2, s. 49–52; POSPÍŠIL, Vladimír: *Rasismus a tuberkulóza. Věda a život*, 1947, roč. 13, č. 10, s. 450–457.

43 Ve shrnutí srov. DONNER, Bohuslav: *Lékařská věda ve službách zločinu. Jakou cenu měl člověk v rukou nacistických lékařů*. Ministerstvo informací, Praha 1948.

44 EYSEL, Eduard: *Úmyslná usmrcení. Právník*, 1948, roč. 87, č. 1, s. 1–21.

45 STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Slezský ústav Slezského zemského muzea, Opava 2002. Srov. také FREI, Norbert (ed.): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Wallstein Verlag, Göttingen 2006, s. 31–32; KYNCL, Vojtěch: *Bez výčitek...*, s. 229, a KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Panorama, Praha 1990, s. 130–159.

ignorování bylo navíc poznamenáno také značným administrativním a exekutivním chaosem, který se odrazil i v kompetencích jednotlivých policejních a zpravodajských složek působících tehdy v českých zemích.⁴⁷ Nepřekvapí proto, že oběti nacistické „eutanzie“ nebyly zohledněny v dokumentaci škod Československa, které byly kompletovány v souvislosti s přípravami pařížské reparační konference na základě dekretu č. 54/1945 Sb.⁴⁸

V tomto kontextu lze pro období 1945–1946, v němž se v důsledku prováděného odsunu rapidně snižovala možnost svědectví příbuzných, jež se i v samotném Německu zpravidla týkala jen malé menšiny pozůstalých, upozornit na dvě do jisté míry spojené případy, jejichž výsledek však byl značně odlišný.⁴⁹ Jde o kauzu původně šternberské a později dobránské ústavní lékařky MUDr. Neonily Lutschingerové a ředitele opavského a později i dobránského ústavu MUDr. Karla Girscheka a opavských ošetřovatelů Rudolfa Grandeho a Johanna Jauerniga.

Kauza MUDr. Neonily Lutschingerové (1945–1946)

Vyšetřování dobránské ústavní lékařky ruského původu MUDr. Neonily Lutschingerové⁵⁰ bylo zahájeno na základě protokolárních výpovědí čtyř osob, z toho tří občanů

-
- 46 Výnos MV č. j. Z-XII-3069-31/5-46 ze dne 7. 6. 1946, srov. také výnos č. 23669 ze dne 9. 10. 1945. Sbírnka oběžníků je uložena v ABS, f. Různé bezpečnostní spisy po roce 1945 (304), sign. 304-81-1, složka Výnosy a nařízení MV ve věci pátrání a zajištění nacistických archivů a písemnosti, 1945–1946. Srov. SAILEROVÁ, Dita: *Potrestání válečných zločinců v Československu v komparaci s Mezinárodním vojenským tribunálem v Norimberku v letech 1945–1948*. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Brno 2010, s. 15–18, a dále také FROMMER, Benjamin: *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*. Academia, Praha 2010.
- 47 STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*, s. 12–15. Dále srov. KAPLAN, Karel: *Komunisté v československé Bezpečnosti v boji o moc. Soudobé dějiny*, 1994, roč. 1, č. 4–5, s. 517–522.
- 48 V materiálu čs. ústředních státních orgánů ze srpna 1945 se v části 3. (Lidské ztráty a osobní škody, ztráty života nebo zdraví a zranění civilních či vojenských obětí války a okupace) hovořilo o 244 836 zemřelých osobách, přičemž podle tehdejších údajů by se dnes celkově odhadovaný počet obětí nacistické „eutanzie“ nejvíce blížil spodní hranici počtu obětí leteckých náletů a daleko by přesahoval počet mrtvých udávaných v důsledku bojových operací na československém území. Srov. JELÍNEK, Tomáš – KUČERA, Jaroslav: *Ohnmächtige Zaungäste. Die Entschädigung von tschechoslowakischen NS-Verfolgten*. In: HOCKERTS, Hans G. – MOISEL, Claudia – WINSTEL, Tobias (eds.): *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*. Wallstein Verlag, Göttingen 2006, s. 813–826, zde s. 781–782, pozn. č. 13.
- 49 Srov. BÖHM, Boris – HAASE, Norbert – PFÜLLER, Matthias: *Täterschaft – Strafverfolgung – Schuldentlastung. Ärztebiographien zwischen nationalsozialistischer Gewaltherrschaft und deutscher Nachkriegsgeschichte – zur Einführung*, část *Zur Entwicklung des antinazistischen Erinnerungsdiskurses in Deutschland*, s. 11–15.
- 50 Neonila Lutschinger, roz. Afanasjevová, se narodila 6. září 1904 v Sevastopolu na Krymu. Po bolševické revoluci v Rusku její rodiče emigrovali do ČSR. Vystudovala medicínu na Lékařské fakultě Masarykovy Univerzity v Brně. Roku 1938 se podruhé provdala za pronacisticky exponovaného Waltera Lutschingera, s nímž měla syna Gerneru. Z prvního manželství měla dceru Ninu, která za války působila jako úřednice Gestapa v Plzni. Po zabrání pohraničí odešla do Chomutova, kde krátce působila jako pomocná lékařka, po německé okupaci Čech a Moravy pracovala v tehdy nově otevřené psychiatrické léčebně v Jihlavě. Poté co byla léčebna zabrána pro potřeby německé ochranné policie (Schupo), byla převedena do léčebny ve Šternberku a odtud pak roku 1941 do léčebny v Dobrušce. Patřila k relativně početné skupině lékařů ruské národnosti, potomků bílé emigrace, kteří v sudetské župě za války nahrazovali nedostatek německých lékařů. Byla členkou NSDAP.

Michal V. Šimůnek

Dobřan a jednoho někdejšího chovance ústavu, v polovině srpna 1945 v Plzni.⁵¹ Hlavním cílem bylo zabránit tomu, aby byla lékařka, která se stále zdržovala v dobřanské léčebně a byla zde 21. září 1945 zatčena, zařazena do odsunového transportu směřujícího do americké okupační zóny.⁵² Obvinění se týkala jak jejího členství v NSDAP, tak postavení v dobřanské léčebně (zástupce ředitele). Vlastní jádro nicméně souviselo s jejím brutálním zacházením s pacienty: *Ošetřovanci bez ohledu na národnost, kteří nebyli ve straně NSDAP, ale dříve byli v různých politických stranách, a kteří byli drženi v ústavě v zajištění, byli jí různě šikanováni, mučeni a zpravidla doporučováni na věčnost, k čemuž jim dopomáhala léky a injekcemi...*⁵³ Toto obvinění tedy zahrnovalo jak účast na organizovaných transportech, tak praktikování „eutanazie“ v rámci dobřanské léčebny; zároveň upozorňovalo i na sterilizační praxi. Lutschingerová byla zatčena na příkaz právního odboru Okresního národního výboru v Plzni a předána do věznice tamního krajského soudu. Poprvé byla vyslýchána na konci listopadu 1945, podruhé počátkem ledna 1946. Od účasti na organizování transportů pacientů, jejichž existenci nijak nezaměřovala, se distancovala tvrzením, že do dobřanské léčebny přišla až v červenci 1941, kdy se již žádné transporty neorganizovaly; podle ní se měly odehrávat *v dubnu nebo květnu 1941*.⁵⁴ Zároveň ale poskytla důležité údaje k transportům ze Šternberka, odkud byla po zrušení tamní léčebny do Dobřan přeřazena, tam se snažila svést veškerou odpovědnost na tehdejšího ředitele dobřanské léčebny MUDr. et JUDr. Karla Hevera (1892–?), příslušníka SS, a posléze MUDr. Karla Girscheka (1898–1992), resp. MUDr. Adolfa Gottwalda (1900–?), s nímž se posledních několik měsíců Girschek ve výkonu ředitelské funkce střídal.⁵⁵ K organizovaným transportům v rámci akce „T4“ uvedla následující: *Pokud jde o zásahy do života nevyлéčitelně nemocných, byla v tomto ohledu dána nařízení již během období, kdy jsem působila ve Šternberku na Moravě, tedy koncem roku 1940. V této době bylo všem zaměstnancům příkázáno, aby hlásili rapidní úbytek pracovní schopnosti ošetřovaných osob v protikladu k normálním osobám. Do Berlína potom byla zaslána strojopisná zpráva (dotazník). Z Berlína pak byl poslán osobní seznam těch, kteří měli být přeloženi do „jiných“ ústavů; tyto osoby pak byly vyzvednuty zvláštními autobusy s vlastním personálem a odvezeny neznámo kam. Od příbuzných jsme se následně dozvěděli, že byly zpopelněny. Ze Šternberka byly odvezeny červenými autobusy německé pošty do Zschadrafsu v Sasku, z Dobřan do Hartheimu v Horních Rakousích. V Dobřanech byla praxe, že tyto osoby byly nejdříve přiděleny oddělení ředitele.*⁵⁶ Na základě těchto výpovědí bylo v lednu 1946 upozorněno ministerstvo vnitra s explicitním odkazem především na *sterilisace osob duševně méněcenných*, a dále, že tyto skutečnosti by případně mohly být relevantní pro vyšetřování nacistických válečných zločinů v souvislosti s IMT v Norimberku.⁵⁷ Provádění „euta-

51 ABS, f. Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při MV 1945–1946 (301), sign. 301–81–3, protokolární výpověď K. Füschna, A. Laubra a ing. V. Hopfa, 13. 8. 1945.

52 Tamtéž, Listina o zadržení – zatčení N. Lutschinger, 21. 9. 1945.

53 Tamtéž, protokolární výpověď K. Füschna, A. Laubra a ing. V. Hopfa, 13. 8. 1945.

54 Tamtéž, protokol sepsaný s N. Lutschingerovou v Plzni, 27. 11. 1945. Tato část výpovědi ovšem neodpovídá pozdějšímu šetření v Dobřanech. Srov. 3. část této studie.

55 Tamtéž.

56 Tamtéž.

nazie“ navzdory celkem podrobným údajům z neznámých příčin zmíněno nebylo. Na výsledky jmenované nebylo reflektováno, i když v polovině dubna 1946 byla vydána z věznice Krajského soudu v Plzni Zemskému odboru bezpečnosti (ZOB) v Čechách/Oblastní odbočce v Plzni.⁵⁸ Celé vyšetřování nakonec vyznělo do ztracena a Lutschingerová byla na podzim 1946 odsunuta do americké okupační zóny (Bavorska).

Jen o něco později, než učinila v Plzni svou první výpověď, začalo rovněž v Dobřanech vyšetřování, které mělo vyústit v jediný soudní proces na území Československa, v němž účast a napomáhání nacistické „eutanazii“ představovalo hlavní bod obžaloby.

Kauza MUDr. Karla Girscheka, Rudolfa Grandeho a Johanna Jauerniga (1945–1946)

Již v srpnu 1945 zahájila služebna Národní bezpečnosti v Opavě šetření týkající se transportů a následných úmrtí pacientů tamní psychiatrické léčebny z let 1940 a 1941, jejímž ředitelem byl v inkriminovaném období MUDr. Karl Girschek.⁵⁹ Počátkem srpna 1945 byl zjištěn jeho pobyt v dobřanské léčebně. Po jistém vyčkávání, které souviselo především s nutností zajištění dalšího provozu léčebny, byl 2. listopadu 1945 zatčen; spolu s ním byli v Dobřanech zadrženi i jeho někdejší zástupce z let 1944–1945 MUDr. Adolf Gottwald a ošetřovatel Johann Jauernig (1895–?), kteří na sklonku roku 1944 rovněž přišli do Dobřan v rámci evakuace opavské léčebny.⁶⁰ Dne 13. prosince 1945 byl Girschek převezen do internačního tábora v Opavě. Až do dubna 1946 pak bylo s těmito třemi osobami, k nimž mezitím přibyl ještě opavský vrchní ošetřovatel Rudolf Grande (1892–?), vedeno vyšetřování na základě retribučního dekretu č. 16/1945, které 27. dubna 1946 vyústilo v řádné soudní vyšetřování, resp. uvalení vyšetřovací vazby.⁶¹ Výjimkou byl A. Gottwald, který byl 9. května 1946 bez vědomí vyšetřujících orgánů z Československa odsunut.⁶² Po zakončení výsledků celé řady svědků, jejichž výpovědi většinou obžalovaným nepřítížily, byl dne 12. října 1946 zahájen první a poslední proces na území Československa, který se – kromě jiného – zabýval spolupodílem na nacistickém programu „eutanazie“.⁶³ Tento proces, trvající

57 Tamtéž, připsal Místního národního výboru statutárního města Plzně (odbor právo a spravedlnost) Ministerstvu vnitra, Zpravodajskému oddělení v Praze, 10. 1. 1946.

58 Tamtéž, vydávací příkaz pro N. Lutschingerovou, 17. 4. 1946 (rukopisná poznámka – internační středisko Třemošná, 14. 3. 1946).

59 Pro Girschekův životopis srov. GRUMLÍK, René – ŠIMŮNEK, Michal V.: Karl Girschek (1898–1992): Arzt, National(sozial)ist, Anstaltsleiter. In: *Transporte in den Tod*, s. 117–126.

60 BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius – ZEMAN, Pavel: „Daher liegt bei keinem der Angeklagten ein kausaler Zusammenhang zwischen seinem Handeln und dem Tod jener Nervenkranken vor und alle Angeklagten mussten in diesem Punkt von der Anklage freigesprochen werden.“ – Der Prozess „Girschek u[nd] andere“ in Opava 1946. In: *Transporte in den Tod*, s. 127–136, zde s. 129. Pro životopisné údaje R. Grandeho a J. Jauerniga srov. tamtéž, s. 127, pozn. č. 2 a 3; pro údaje A. Gottwalda srov. GRUMLÍK, René – ŠIMŮNEK, Michal V.: Die Entwicklung der Anstalten in Troppau und Sternberg sowie „Marianum“ in Troppau bis 1941: Ein Überblick. In: *Transporte in den Tod*, s. 31–54, zde s. 41–42, pozn. č. 45.

61 BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius – ZEMAN, Pavel: „Daher liegt...“, s. 129–130.

62 Tamtéž, s. 130.

63 Tamtéž, s. 127–136.

podle litery dekretu jeden den, lze považovat za významný rovněž v širším měřítku, neboť první procesy v jednotlivých okupačních zónách Německa (Frankfurt nad Mohanem, Drážďany) se konaly až o rok později.⁶⁴ Hlavním bodem obžaloby byly transporty opavských pacientů do Pirny-Sonnensteinu a jejich následné zavraždění,⁶⁵ přičemž zvláštní důraz byl kladen na osud českých pacientů; na rozdíl od procesů v okupačních zónách Německa se neřešila přípustnost eutanazie jako takové apod. Současně obžaloba tematizovala rovněž politickou příslušnost obviněných, resp. podíl na provádění sterilizací podle německého zákona k zabránění početí dědičně postiženého potomstva z 14. července 1933 (v případě Girscheka).⁶⁶ Na základě výpovědi svědků a rovněž díky doložitelným snahám Girscheka organizovaným transportům opavských pacientů v rámci akce „T4“ zabránit byli všichni tři *dle § 259 č. 2 trestního zákoníku* [zproštění] *obžaloby, že v době zvýšeného ohrožení republiky ve službách a zájmu Německa za spolupůsobení ostatních [...] organizovali odsun, čímž způsobili, že zhruba 700 nervově nemocných, mezi nimi mnoho osob české a slovenské⁶⁷ národnosti, bylo z tohoto ústavu odsunuto, a tím zapříčinili jejich smrt...*⁶⁸ Girschek byl nicméně odsouzen k doživotnímu žaláři, resp. příkázání do pracovního tábora, ztrátě občanských práv a propadnutí majetku za své angažmá při provádění nacistických sterilizačních opatření a pro své členství v sudetoněmeckém Freikorpsu roku 1938 a později v NSDAP.⁶⁹ Zbytek trestu mu byl prominut na základě amnestie z roku 1955 a 19. listopadu 1955 byl vysídlen do západního Německa (Bavorska), kde následně opět působil jako lékař.⁷⁰ Grande byl vysídlen již o pět let dříve, osud Jauerníga není znám.⁷¹

2. Perpetuum silentium? (1950–1960)

V 50. letech došlo obecně k utlumení zájmu o další dokumentaci a vyšetřování nacistických zločinů proti lidskosti, „eutanazii“ nevyjímaje. Jednak do jisté míry převládá názor, že během lékařského následného procesu v Norimberku se podařilo vypořádat s hlavními viníky, tedy samozřejmě pokud byli naživu, jednak téměř ve všech okupovaných částech Německa byl nedostatek lékařů a zdravotního personálu, takže

64 Srov. BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius: Frühe „Euthanasie“-Prozesse im Vergleich: Opava 1946, Frankfurt am Main und Dresden 1947. In: *Transporte in den Tod*, s. 137–160, a BÖHM, Boris – MARKWARDT, Hagen: Hermann Paul Nitsche (1876–1948). Zur Biographie eines Reformpsychiaters und Hauptakteurs der NS-„Euthanasie“. In: BÖHM, Boris (ed.): *Nationalsozialistische Euthanasieverbrechen. Beiträge zur Aufarbeitung ihrer Geschichte in Sachsen*. Michel Sandstein Verlag, Pirna 2004, s. 71–104, zde s. 97–98.

65 Obžaloba rozuměla vypravení transportů pacientů v gesci ředitele jako de facto jejich vydání k zavraždění.

66 BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius – ZEMAN, Pavel: „Daher liegt...“, s. 132.

67 Podle dosavadních zjištění byli třetí relevantní skupinou v opavském ústavu pacienti polské národnosti.

68 Příloha – rozsudek Mimořádného lidového soudu (MLS) Opava ze dne 12. 10. 1946. In: BÖHM, Boris – SCHARNETZKY, Julius – ZEMAN, Pavel: „Daher liegt...“, s. 134–136, zde s. 135–136.

69 Tamtéž, s. 133.

70 Tamtéž.

71 Tamtéž.

Deus iudicat, cum nemo accusat

pragmatické hledisko převážilo. V Československu byla navíc důležitá skutečnost, že potrestání nacistických válečných zločinců (a kolaborantů) bylo svěřeno mimořádným lidovým soudům pouze na časově omezené období, a to do května 1947, resp. do prosince 1948.⁷² Poté měla tato agenda přejít na řádné soudy, přičemž žádná speciální instituce pro dokumentaci nacistických zločinů v té době neexistovala; jistá dokumentace očividně probíhala pouze na úrovni Svazu protifašistických bojovníků (SPB).⁷³ Jako by tehdy, jak zpětně výstižně konstatoval pozdější člen Komise pro vyšetřování nacistických válečných zločinů JUDr. Čeněk Klapal, *do jisté míry převládl názor, že jde o vyřízenou záležitost*.⁷⁴ Další potíž také spočívala v tom, že mezi Československem a západním Německem nebyly navázány diplomatické styky, což fakticky vylučovalo zahájení jakýchkoli trestních řízení. Vedle exaltovaného ideologického přístupu byl neméně důležitý faktor času, který snižoval možnost zajištění relevantního důkazního materiálu. Navíc problematika eutanazie coby lékařské a potažmo společenské téma nebyla v tomto období akcentována ani v československých odborných lékařských kruzích. Také v tomto případě platilo, že veškeré „negativní jevy“ byly v rámci překonávání „přežitků minulosti“ na cestě k socialistické/komunistické společnosti ignorovány.

V této souvislosti je pro dobový ideologizovaný přístup důležité upozornit na některé shodné argumentační linie, které jsou ve vztahu k vyrovnávání se s tímto druhem zločinů doložitelné např. pro východní Německo, na jehož území se nacházela tři likvidační centra, kam spadala asi polovina všech obětí organizované fáze nacistické „eutanazie“ (cca 32 000 osob), a to včetně zavražděných pacientů v rámci akce „14f13“.⁷⁵ Vztah zdejšího komunistického režimu lze označit za značně ambivalentní, neboť na jedné straně byl neustále přítomen velmi halasně prezentovaný antifašistický nárok „prvního státu dělníků a rolníků na německé půdě“ na důsledné vyšetřování a potrestání nacistických zločinců, na straně druhé ovšem příslušné orgány (východoněmecké ministerstvo státní bezpečnosti) potenciální kauzy spíše zamlžovaly či využívaly pro vlastní potřeby.⁷⁶ Lze uvést např. opožděné stíhání Dr. med. Herberta Beckera (1900–?), jehož činnost byla významně medializována díky procesu s profesorem neurologie a psychiatrie, lékařským šéfem akce „T4“ a SS-Standartenführerem Dr. med. Wernerem Heydem (1902–1964) alias Fritzem Sawadem v západním Německu. V letech 1964–1966 ho východoněmecká Státní bezpečnost (Stasi) operativně sledovala, nicméně jeho případ nakonec odložila ad acta pro nepřímý podíl na

72 STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*, s. 71.

73 Klapal, Čeněk: *Nepromělitelné zločiny*, s. 9.

74 Tamtéž, s. 8–9.

75 HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasieverbrechen in der SBZ/DDR*, s. 227. Dále srov. také WEINKE, Anette: *Judging Medical Crimes in Divided Germany*. In: ROELCKE, Volker – TOPP, Sasha – LEPICARD, Etienne (eds.): *Silence, Scopegoats, Self-Reflection. The Shadow of Nazi Medical Crimes on Medicine and Bioethics* (Formen der Erinnerung, Bd. 59). V&R unipress, Göttingen 2014, s. 87–103; MANUKJAN, Nora: „Euthanasie“ – *das lange verdrängte Verbrechen*, s. 173–198.

76 Srov. BÖHM, Boris – HAASE, Norbert – PFÜLLER, Matthias: *Zur Entwicklung des antinazistischen Erinnerungsdiskurses in Deutschland*, s. 11–15, zde s. 12.

„eutanzii“.⁷⁷ Příznacně přitom bylo, a to zdaleka nejen pro situaci ve východním Německu, že v rámci obecně deklarovaného antifašismu připadla jednoznačná priorita v historickém zpracování úloze komunistické strany a obětem z jejích řad, zatímco ostatní, politicky neidentifikovatelné a navíc sociálně a zdravotně handicapované oběti stály zcela na okraji oficiálního zájmu nebo byly ignorovány.⁷⁸ To ostatně výmluvně charakterizuje připomínka obětí akce „14f13“, jež byla v podstatě povinností, neboť se jednalo o vězně koncentračních táborů, nicméně bez uvedení do širšího kontextu. Konečně nelze opomenout, že téma práv pacientů v centralizovaném systému socialistické zdravotní péče bylo dobově nežádoucí a mohlo by nastolit otázku zneužívání psychiatrických zařízení, což byla známá praxe především v SSSR.⁷⁹ Ani problematika eutanazie se tak nestala, na rozdíl od některých pokusů v západním Německu, tématem veřejné debaty.⁸⁰

Pokud jde o Československo, neznamená to ovšem, že by během 50. let „eutanzie“ zcela zmizela z obecnějšího diskurzu o zločinech nacistického režimu. Jak již bylo naznačeno, jako základní zdroj informací tehdy sloužily závěry norimberského následného lékařského procesu, které byly v českém prostředí zohledněny v několika pracích. Předně šlo o překlad oficiální dvoudílné sovětské edice dokumentů *Norimberský proces*, ježž redakce se ujal hlavní sovětský žalobce v Norimberku a pozdější sovětský ministr spravedlnosti Konstantin P. Goršenin a který vyšel v Praze roku 1953 pod gescí ministerstva spravedlnosti.⁸¹ Jeho druhý díl byl věnován nacistickým lékařským experimentům a částečně také programu „eutanzie“. Tato edice byla v kontextu doby ideologicky pojata jako *vážný úder fašismu a agresí a jako hrozivá výstraha americko-anglickým podněcovatelům nové světové války*.⁸²

O pět let později publikovali někdejší čeští osvětimští vězni židovského původu Ota Kraus (1909–2001) a Erich Kulka (1911–1995) jednu ze svých známých prací *Noc a mlha*.⁸³ Rovněž na základě materiálů norimberského tribunálu, ale i procesů v Hadamaru (1947) a Frankfurtu nad Mohanem (1950) přiblížili jak akci „T4“, tak i „14f13“. Opírali se tehdy především o práci A. Mitscherlicha a F. Mielkeho.⁸⁴ Důleži-

77 HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasieverbrechen in der SBZ/DDR*, s. 239–241. Srov. také KLEE, Ernst: *Was sie taten – Was sie wurden. Ärzte, Juristen und andere Beteiligte am Kranken- oder Judenmord*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2004, s. 19–29, a VORMBAUM, Thomas (ed.): „Euthanasie“ vor Gericht. Die Anklageschrift des Generalstaatsanwalts beim OLG Frankfurt/M. gegen Dr. Werner Heyde u.a. vom 22. Mai 1962. In: *Juristische Zeitgeschichte Abt. I*, Bd. 17. BWV, Berlin 2005.

78 HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasieverbrechen in der SBZ/DDR*, s. 225. Srov. BARCK, Simone: Widerstands-Geschichten und Helden-Berichte. In: SATROW, Martin (ed.): *Geschichte als Herrschaftsinstrument. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR. Zeithistorische Studien*, Bd. 14. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2000, s. 119–169.

79 WEINDLING, Paul J.: *Nazi Medicine and Nuremberg Trials*, s. 297.

80 BENZEHÖFER, Udo: *Der gute Tod? Euthanasie und Sterbehilfe in Geschichte und Gegenwart*. C. H. Beck, München 1999, s. 130, 137.

81 GORŠENIN, Konstantin P. (ed.): *Norimberský proces II*. Orbis, Praha 1953.

82 Tamtéž, Předmluva (I), s. 26.

83 KRAUS, Ota – KULKA, Erich: *Noc a mlha* (Edice SPB, sv. 72). Naše vojsko – Svaz protifašistických bojovníků, Praha 1958.

84 Tamtéž, s. 27–39, 40–46, 428. Srov. první německé vydání knihy MITSCHERLICH, Alexander – MIELKE, Fred: *Das Diktat der Menschenverachtung. Der Nürnberger Ärzteprozess*. L. Schneider, Heidelberg 1947.

Deus iudicat, cum nemo accusat

tý pro ně byl především přechod od „eutanzie“ k tzv. konečnému řešení.⁸⁵ Za hlavní důvody pro provádění „eutanzie“ uváděli hospodářské zájmy. Její zastavení v srpnu 1941 prezentovali jako ukončení programu pouze pro německé občany, zatímco se mělo pokračovat v případě neněmeckých státních příslušníků v rámci akce „14f13“, na niž autoři kladli obzvláštní důraz.⁸⁶ Pasáže věnované nacistické „eutanzii“ se ale vyznačují celou řadou faktografických nepřesností.⁸⁷ Obdobně byla nacistická „eutanzie“ pojednána i v původně východoněmecké edici dokumentů, která pod názvem *SS v akci* vyšla nejen v českém, nýbrž i ve slovenském překladu. Pozornost jí byla věnována především v souvislosti s nacistickými lékařskými pokusy.⁸⁸ Předmluva k českému vydání, na jehož redakci se spolu s Miloslavem Moulisem (1921–2010) podíleli i oba výše zmínění autoři, se přitom opět nevyhnula dobově podmíněné ideologizaci, a to zejména v souvislosti s tehdejšími událostmi v Maďarsku či se situací v západním Německu.⁸⁹

3. Zahraniční podněty a československé reakce (1960–1990)

Kvalitativní přelom ve vyšetřování nacistických zločinů v Československu přinesla šedesátá léta 20. století. Silným impulzem byl především fakt, že v tehdejší západním Německu hrozilo u příležitosti dvacátého výročí konce druhé světové války promlčení trestného činu vraždy. Rovněž zahájení řady procesů v SRN, o nichž bylo možné dočíst se i v československém tisku, sehrálo důležitou roli.⁹⁰

Příležitostné reportáže a krátké zprávy zpravidla poskytovaly pouze základní a známé údaje. Obecně byla akcentována především neschopnost západoněmeckých soudů odsoudit obžalované; provádění „eutanzie“ na území Československa nebylo ani hypoteticky zmíněno.⁹¹ To ostatně zůstávalo i stranou pozornosti oficiální histo-

85 KRAUS, Ota – KULKA, Erich: *Noc a mlha*, s. 29, 32.

86 Tamtéž, s. 38, 40, 44. Autoři citují dle REITLINGER, Gerald: *The Final Solution. An Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. Valentine & Mitchell, London 1953.

87 Tamtéž, s. 35, 36, 235–238.

88 Kol. autorů: *SS v akci. Dokumenty o zločinech SS*. Naše vojsko, Praha 1959, část V. Dokumenty a zprávy o lékařských pokusech na věznicích v ochranné vazbě a o plánovitém vyhubení duševně chorých, s. 438–453 (přeloženo z německého originálu *SS im Einsatz*, který vydal Výbor protifašistických bojovníků NDR v Berlíně roku 1957).

89 BERDYCH, Václav: Předmluva k českému vydání, s. 6–7, In: tamtéž.

90 Přehled poválečných procesů v Německu a Rakousku je uveden zejména na následujících internetových stránkách – <http://sites.google.com/site/euthanasiestiftung/juristische-aufarbeitung>; http://doeweb01.doew.at/thema/thema_alt/justiz/euthaufarbeit/theseneuth.html a http://www.nachkriegsjustiz.at/ns_verbrechen/euthanasie/index.php (citováno k 15. 9. 2015).

91 Srov. zejména: V NSR bude proces proti Heydemu. Je odpovědný za 100 000 zavražděných dětí. *Rudé Právo*, 7. 2. 1964, s. 1; Další nacističtí zločinci spáchali sebevraždu. *Rudé Právo*, 14. 2. 1964, s. 3; VÁČLAVÍK, Oto: Pozadí procesu s organizátory hitlerovského programu euthanasie. Podivné (sebe)vraždy. *Rudé Právo*, 19. 2. 1964, s. 3; Vyšetřovací řízení proti adjutantovi tábora. *Rudé Právo*, 26. 2. 1964, s. 4; Další nacistický zločinec popírá účast na vraždění. *Rudé Právo*, 5. 3. 1964, s. 6; Argentina vydá válečného zločince G. Bohna. *Rudé Právo*, 11. 3. 1964, s. 4; Z procesů v západním Německu. *Rudé Právo*, 17. 3. 1964, s. 4; V NSR zatčeni další váleční zločinci. *Rudé Právo*, 15. 5. 1964, s. 5; Tři milióny lidí zavražděno v plynových komorách. Z frankfurtského procesu s osvětímskými vrahy. *Rudé Právo*, 26. 5. 1964, s. 4; Otřesná svědectví v limburském procesu. *Rudé Právo*, 29. 5. 1964, s. 6; Vrah z milosti před soudem.

riografie. Tak např. prominentní historik Václav Král (1926–1983) zmínil nacistickou „eutanazii“ roku 1961 v kontextu genocidní politiky vůči evropským národům. Intencionálně přitom shrnul: *Jestliže válka byla společným zdrojem nacistických zločinů, pak masové vraždy byly připravovány a vyzkoušeny řadou dílčích akcí, při nichž byla ověřována zejména technika vraždění ve velkém. Jednou z těchto akcí byla pověstná euthanasie – smrt z milosti.*⁹² V zásadě přitom opět vycházel z materiálů IMT a jeho text se vyznačuje několika zavádějícími tvrzeními.⁹³ Zajímavé je konstatování, že euthanasie byla rozšířena i na okupované země.⁹⁴ O situaci v Československu se však nezmiňuje. Stejně tomu bylo i v další oficiální publikaci vydané téhož roku, *Zločiny nacistů za okupace a osvobozenecký boj našeho lidu.*⁹⁵

Reálná možnost promlčení trestného činu vraždy v tehdejším západním Německu měla rozměr trestněprávní a zároveň eminentně politický, neboť se primárně týkala právě pachatelů nacistických zločinů. Tehdejší československé vedení zaujalo k takové možnosti jednoznačně odmítavé stanovisko a Národní shromáždění přijalo s účinností od 1. října 1964 zákon č. 184/1964 Sb. vylučující [...] *promlčení trestního stíhání nejzávažnějších trestných činů proti míru, válečných trestných činů a trestných činů proti lidskosti, spáchaných ve prospěch nebo ve službách okupantů.*⁹⁶ Následně byla na základě vládního usnesení vytvořena Komise pro stíhání nacistických válečných zločinců (dále jen Komise), která v československém případě vlastně poprvé od roku 1949 posunula vyšetřování – a eo ipso i dokumentaci těchto zločinů – na kvalitativně novou úroveň.⁹⁷ Samostatnou kapitolou při dokumentaci a vyšetřování představovalo zapojení Správy vyšetřování StB, Studijního ústavu, resp. Statisticko-evidenčního odboru (SEO) ministerstva vnitra (MV).

Rudé Právo, 25. 8. 1964, s. 3; Z procesu v NSR. *Rudé Právo*, 23. 2. 1965, s. 6; Svědci usvědčují nacistické vrahy. *Rudé Právo*, 25. 2. 1964, s. 3; 24 hodin v zahraničí. *Rudé Právo*, 27. 11. 1965, s. 5; 24 hodin v zahraničí (vydání Bohneho z Argentiny). *Rudé Právo*, 27. 10. 1966, s. 5; Telegramy ze světa (Schumann odmítl výpověď). *Rudé Právo*, 13. 12. 1966, s. 1; Vrah přiznává vinu. *Rudé Právo*, 14. 3. 1967, s. 1; ČERNÝ, Jaroslav: Právem se usmívají. *Rudé Právo*, 2. 6. 1967, s. 7; Z procesu „euthanasie“. „Záhadné“ zmizení svědeckého filmu. *Rudé Právo*, 22. 12. 1967, s. 1, a SALLER, Karl: Zum Euthanasie-Prozess: Der Prozess Heyde-Sawade. In: *Das Beste aus gestern und heute*, 1964, Nr. 2, s. 48–50.

92 KRÁL, Václav: *Zločiny proti Evropě*. Naše vojsko, Praha 1964, s. 75.

93 Tamtéž, s. 76.

94 Tamtéž.

95 ČEJKA, Josef a kol.: *Zločiny nacistů za okupace a osvobozenecký boj našeho lidu*. Státní nakladatelství politické literatury, Praha 1961.

96 Zákon č. 184/1964 Sb., částka 077, s. 1251. Srov. KLAPAL, Čeněk: *Nepromlčitelné zločiny*, s. 9.

97 Klíčové bylo, že disponovala pravomocí iniciovat na území ČSSR vyšetřování a do jiných států, zejména pak SRN, byla oprávněna předávat žádosti o převzetí trestního stíhání, resp. mohla naopak poskytovat tzv. právní pomoc při dotazech ze zahraničí. V případě vlastního vyšetřování to mj. znamenalo, že důkazní materiály se předávaly do zahraničí v podobě tzv. pamětních spisů, tedy ve stejné podobě, v níž obvykle předávají vyšetřující orgány prokuratuře či státnímu zastupitelství podklady pro podání žaloby. Organizačně Komise spadala pod ministerstvo spravedlnosti; v jejím čele stál ministr, fakticky ji však řídil tajemník. Především v dokumentační oblasti byla nezanedbatelná její koordinační funkce, která se týkala hned několika tehdejších ministerských rezortů, a to ministerstva vnitra, ministerstva zahraničních věcí, generální prokuratury a střežového Československého svazu protifašistických bojovníků (ČSPB). Srov. KLAPAL, Čeněk: *Nepromlčitelné zločiny*, s. 9–10; KYNCL, Vojtěch: *Bez výčitek...*, s. 237, a Dokumentace o nacistických zločinech. *Rudé Právo*, 26. 11. 1968, s. 7.

Deus iudicat, cum nemo accusat

Pokud jde o koncepční stránku, přicházelo v úvahu vyšetřování pouze těch případů nacistického teroru, které měly za následek smrt (vraždu), neboť ty nebyly na základě zákona č. 184/1964 Sb. promlčeny.⁹⁸ V této souvislosti připomeňme, že i podle německého trestního řádu (Strafrecht) platného ve 30. a 40. letech 20. století – pomineme-li zákony československé – se v případě „eutanazie“ jednalo o úmyslné usmrcení/vraždu; zvláštní zákon o přípustnosti provádění (legalizaci) eutanazie nebyl během existence nacistického Německa nikdy přijat.

Vzhledem k tomu, že vlastní působení Komise ještě bohužel není samostatně zpracováno, lze pouze obecně předpokládat několik zásadních limitů politické a byrokraticko-právní povahy, ovlivňující její působení a výsledky. Jak ale ukazují právě případy, které se týkají nacistické „eutanazie“, neméně významné byly i limity rázu koncepčního, které úzce souvisely s nepříliš dobrou historiografickou průpravou, archivními zkušenostmi a samozřejmě i dobově ideologicky vymezenými prioritami, jež de facto již předem vylučovaly jisté okruhy témat.

Nadřazenost politických zájmů lze např. doložit případem lékaře odpovědného za smrt pacientů (Vergasungsarzt – šlo o lékaře, který jediný měl na základě předpisů berlínské centrály oprávnění otočit kohoutkem přívodu plynu), a ředitele likvidačního ústavu v Grafenecku (1940) a Pirně-Sonnensteinu (1941) a současně člena několika komisí akce „14f13“ MUDr. Horsta Schumanna (1906–1983).⁹⁹ Ještě před ustanovením Komise začala být v srpnu 1963, kdy se Schumann stále skrýval v Ghaně, jeho kauza rozpracována s ohledem na zájem nejvyšších československých míst v čele s tehdejším ministrem vnitra Lubomírem Štrougallem (nar. 1924). V listopadu téhož roku ministr státní bezpečnosti NDR Erich Mielke (1907–2000) údajně obdržel zprávu, že československé bezpečnostní orgány (pravděpodobně rozvědka) mají eminentní zájem využít tohoto případu pro posílení postavení socialistických zemí v Africe. Pikantní na celé záležitosti přitom bylo, že právě ze strany NDR byl tlak na vydání a stíhání Schumanna víceméně nulový.¹⁰⁰ Počátkem roku 1964 tak nechal Mielke Štrougalovi volnou ruku. Československé snahy ovšem vyzněly naprázdno, přičemž „eutanazie“ v nich nehrála zřejmě žádnou roli; s největší pravděpodobností se vycházelo z toho, že se československých občanů tyto Schumannovy zločiny netýkaly.¹⁰¹ Příznačně paradoxní je, že díky neznalosti problematiky a nedostatečné dokumentaci zcela unikla skutečnost, že Schumann byl bezprostředně zodpovědný za smrt několika set československých státních příslušníků německé, české a polské národnosti, kteří byli v rámci akce „T4“ odtransportováni v letech 1940 a 1941 do Pirny-Sonnensteinu z léčebných ústavů v Opavě (župní léčebna a Marianum) a Štern-

98 V § 1 se k tomu výslovně uvádělo, že jde o ty činy, které jsou trestnými činy podle zákona č. 140 Sb. ze dne 29. listopadu 1961 a byly trestnými činy i podle zákonů v době jejich spáchání i zákonů pozdějších. Citováno dle Zákona č. 184/1964 Sb., § 2, s. 1251. Srov. KLAPAL, Čeněk: *Nepromlčitelné zločiny*, s. 10.

99 BÖHM, Boris: Täter mit ruhigem Gewissen? Zur Biographie des Leiters der Tötungsanstalt Pirna-Sonnenstein Dr. Horst Schumann (1906–1983). In: BÖHM, Boris – HAASE, Norbert (eds.): *Täterschaft – Strafverfolgung – Schuldenentlastung*, s. 119–135.

100 HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasie-Verbrechen in der SBZ/DDR*, s. 225–246, zde s. 243. V českých archivech se bohužel prozatím nepodařilo podrobnosti k této kauze dohledat.

101 Tamtéž, s. 244.

Michal V. Šimůnek

berku a tam následně i zavraždění.¹⁰² Schumannovo jméno se pak, když byl roku 1966 vydán do SRN, v československých materiálech objevuje již jen zřídka, a to výhradně ve spojitosti s jeho sterilizačními a kastrovacími pokusy ve vyhlazovacím táboře Osvětim II (blok 10) v letech 1941–1944.¹⁰³

Limit koncepčního rázu lze demonstrovat na klíčové pasáži z Klapalovy práce, jenž roku 1980 mj. konstatoval: *Avšak ani všechny případy smrti československých občanů, které byly zahrnuty do válečných ztrát, nebylo možno kvalifikovat jako trestný čin. Museli jsme postupovat vylučovací metodou. Celkové ztráty Československa na lidských životech za druhé světové války se oficiálně odhadovaly na 360 000 osob. V tomto čísle bylo ovšem zahrnuto vše: nacistický teror, válečné události i zvýšená přirozená úmrtnost. Zvýšená úmrtnost neměla přímou souvislost s nacistickým terorem. Je to průvodní jev každé války. Její příčinou byla „jen“ různá omezení, která válka přináší: nedostatek léků, lékařské péče, podvýživa, epidemie. Tuto úmrtnost bylo možno vyloučit automaticky* (zvýrazněno autorem této studie).¹⁰⁴ Za takovýchto okolností není překvapením, že v letech existence Komise nevěděl jediný původní podnět na vyšetření nacistické „eutanazie“ v českých zemích, a to jak její organizované, natož pak decentralizované fáze po roce 1941. Rovněž rozsáhlá rešeršní akce zaměřená na *vytěžování všech v úvahu přicházejících archivních fondů a částí písemností v jiných fondech z období okupace včetně okresních a podnikových*, která probíhala v režimu přísně tajné v letech 1960–1965, překvapivě problematiku likvidace duševně nemocných zcela pominula.¹⁰⁵

Podněty pro vyšetřování, vynecháme-li výše uvedenou kauzu H. Schumanna, v případě československém, resp. českých zemí, přišly v letech 1965–1968 výhradně ze zahraničí. Celkem lze doložit tři, všechny byly iniciovány z tehdejší SRN, jeden z nich byl postoupen do Rakouska; ani jeden nebyl z NDR. Dva se týkaly domnělého provádění „eutanazie“ dospělých pacientů a jeden „eutanazie“ dětí a mladistvých. V jednom případě šlo o oznámení učiněné pozůstalými proti neznámému pachateli pro podezření ze zavraždění pod záminkou „eutanazie“; z logiky přístupu byla později i tato kauza vedena jako případ týkající se konkrétního pachatele. Dva souvisely s ústavem v Dobřanech a jeden s ústavem v Kosmonosích. Dva směřovaly proti lékařům kvůli podezření z provádění či nápomoci k „eutanazii“, resp. k využití obětí pro vědecký výzkum. Lze předelat, že dokumentace shromážděná v rámci tohoto vyšetřování tvořila základ oficiální argumentace československých orgánů i v následujícím období.

102 Srov. BÖHM, Boris – SCHULZE, Dietmar: Erfassung, Selektion und Abtransport der Patienten aus dem Regierungsbezirk Troppau, 1939–1941. In: *Transporte in den Tod*, s. 54–79.

103 H. Schumann byl sice nakonec roku 1970 ve Frankfurtu nad Mohanem postaven před soud, shledán vinným a dva roky strávil ve vězení, ale kvůli vytrvalé simulaci zdravotních problémů se dalšímu výkonu trestu vyhnul a zemřel na svobodě roku 1983 ve věku sedmasedmdesáti let. Srov. HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasie-Verbrechen in der SBZ/DDR*, s. 244, a KLEE, Ernst: *Was sie taten – Was sie wurden*, s. 98–107.

104 Klapal, Čeněk: *Nepromlčitelné zločiny*, s. 10. Srov. Týž: *Zbrodnie hitlerowskie w Czechosłowacji*.

105 ABS, f. Z, sign. Z 455–10, závěrečná zpráva KS MV Ostrava AS MV týkající se vytěžování archivních fondů, 3. 2. 1965 (přísně tajné).

Dobřany, MUDr. et JUDr. Hever alias Hefter/Heffer (1965–1967)

V souvislosti s procesy v západním Německu podali koncem roku 1965 přímí pozůstalí po švédské státní příslušnici Margarethe-Beate S.¹⁰⁶ (1902–1941) prostřednictvím právní zástupkyně trestní oznámení pro podezření z provedení „eutanasie“.¹⁰⁷ Tato pacientka byla nejdříve hospitalizována v saském soukromém ústavu Hartheck, poté byla 24. dubna 1941 převezena do zemské léčebny Arnsdorf. Odtud se v hromadném transportu dostala do Dobřan, kde údajně zemřela 17. srpna 1941 na TBC.¹⁰⁸ Trestní oznámení bylo směřováno proti tehdejšímu řediteli tamní léčebny, jenž byl původně chybně označen jako „Dr. Hefter“.¹⁰⁹

Po několika měsících bylo toto oznámení předáno Komisi s oficiální žádostí o spolupráci. Komise poté iniciovala počátkem roku 1966 vlastní pátrání přímo v Dobřanech, jeho závěr byl dne 18. března 1966 prostřednictvím ministerstva spravedlnosti postoupen příslušnému západoněmeckému státnímu zastupitelství.¹¹⁰ Vedle potvrzení úmrtí této pacientky, jež obsahovalo i některé další údaje z matriky zemřelých, bylo současně provedeno i celkové statistické vyhodnocení úmrtnosti pacientů dobřanské léčebny během nacistické okupace. Kromě jejího rapidního nárůstu bylo potvrzeno hned několik velkých transportů, a to v období od 23. dubna do 22. prosince 1941, přestože po 25. 8. 1941 již žádné transporty vypravovány být neměly. Jelikož se v souvislosti s touto léčebnou jedná o doposud jediné dostupné údaje, uvádím klíčovou pasáž této zprávy v plném znění: *Provedeným rozbořem úmrtnosti pacientů psychiatrické léčebny v Dobřanech v době okupace bylo zjištěno, že od 3. 5. 1939 do 2. 5. 1945 zemřelo v ústavě i mimo ústav celkem 5 734 pacientů (mužů nebo žen). V roce 1939 zemřelo celkem 386 osob, v roce 1940 807 osob, v roce 1941 1979 osob, v roce 1942 celkem 1028 osob, v roce 1943 poklesla úmrtnost na 900 osob, v roce 1944 zemřelo 389 osob a v roce 1945 do 2. května zemřelo celkem 245 osob. Z uvedeného vyplývá, že největší úmrtnost se projevila v roce 1941, kdy podle knihy úmrtí bylo zjištěno, že docházelo k tzv. transportům nemocných. Tyto transporty byly již zaznamenávány do knihy úmrtí předem a nemocní se již nikdy nevrátili zpět. (podtrženo v originále – pozn. autora) *Tak dne 23. 04. 1941 byl odeslán transport 105 nemocných osob, dne 25. 04. 1941 transport 72 nemocných osob, dne 28. 04. 1941 transport 103 nemocných osob, dne 06. 05. 1941 transport 67 nemocných osob, dne 01. 07. 1941 transport 68 nemocných osob, dne 03. 07. 1941 transport 68 nemocných osob, dne 14. 10. 1941 transport 98 nemocných osob, dne 28. 10. 1941 transport 299 nemocných osob, dne 3. 12. 1941 byl transport 133 nemocných osob a dne 22. 12. 1941 transport 121 osob [...]* Při vytěžování ošet-*

106 Příjmení obětí a svědků jsou v dokumentech uvedena často jen iniciálou.

107 Zentralstelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (dále jen ZS LJV), f. IV 439, a. č. AR 1310/65 „Dr. Heffer (Hefter)“, podání M. Gersdorf-Wessig (advokátky), 28. 12. 1965. Srov. příslušnou korespondenci.

108 Srov. MOTL, Stanislav: *Cesty za oponu času 4. Šifra Karla IV.: ztracený poklad Karlovy univerzity a další příběhy z blízké i vzdálené minulosti*. Eminent, Praha 2014, s. 148, 151–153.

109 ZS LJV, f. IV 439, a. č. AR 1310/65 „Dr. Heffer (Hefter)“, podání (advokátky) M. Gersdorf-Wessig, 28. 12. 1965.

110 Tamtéž, „Dr. Heffer (Hefter)“, dopis Ministerstva spravedlnosti ČSSR (advokátce) M. Gersdorf-Wessig ve věci Margarethe-Beate S., zemřelé dne 17. 8. 1941 v psychiatrické léčebně Dobřanech, podezření z případu euthanasie, 18. 3. 1966.

Michal V. Šimůnek

řovatele Antonína Fleisnera, bytem Dobřany, náměstí č. 4, bylo zjištěno, že uvedené transporty nemocných osob byly prováděny v uzavřených autobusech se zastrženými okny a nikdy do těchto transportů nebyly zařazovány osoby, které byly do Dobřan poslány na léčení z Německa. Jen v jednom případě se tak stalo a osoba musela být z transportu vyjmuta. Dosud jsou na léčení v Dobřanech osoby z Drážďan, které do Dobřan byly dopraveny v době okupace [...]»¹¹¹ Zároveň byly upřesněny, i když ne zcela správně, údaje o ředitelích léčebny ve sledovaném období, a sice v tom smyslu, že v době okupace byl v psychiatrické léčebně v Dobřanech vedoucím lékařem MUDr. Schumann, který v roce 1940 odešel na frontu a později v Německé demokratické republice zemřel. Tuto funkci po něm převzal MUDr. Heffer, příslušník SS, který se má nyní nacházet v NSR.¹¹² Je zvláštní, že tyto poznatky nebyly nijak porovnány s výpověďmi N. Lutschingerové či K. Girscheka z roku 1946.

Na základě získaných údajů bylo v Německu zahájeno další pátrání po „Dr. Hefferovi“. Vydalo se však špatným směrem, protože do hledáčku vyšetřovatelů se dostal Dr. med. et Dr. phil. Ernst August Hefter (1906–1950), jenž během války působil nejen jako ředitel Městské nervové kliniky pro děti a mladistvé v Berlíně-Wittenau (1942–1945), nýbrž i jako posuzovatel v rámci akce „T4“.¹¹³ Toto pátrání na německé straně skončilo neúspěšně v dubnu 1967 konstatováním, že s hledaným nemůže být zde jmenovaný identický.¹¹⁴ Skutečný západočeský „anděl smrti“, MUDr. et JUDr. Karl Hever (1892–?), který byl podle stávajících poznatků zodpovědný nejen za přípravu transportů dobřanských pacientů v rámci akce „T4“, nýbrž i za provádění „eutanasie“ dětí a mladistvých v dobřanském tzv. zvláštním odborném oddělení (Kinderfachabteilung), jež bylo součástí tzv. dětského domova (Kinderheim), se údajně v roce 1944 nervově zhroutil a na podzim 1944 se přesunul na rekvalifikaci do Opavy, kde jeho stopy končí.¹¹⁵ Vyšetřovatelé nebyl nikdy identifikován.

Případ Margarethe-Beate S., resp. snaha příbuzných zjistit skutečné příčiny jejího úmrtí, zastupuje v československém případě vlastní oběti akce „T4“, které se jakožto samostatná skupina stále více dostávaly do středu pozornosti badatelů až v 80. a 90. letech 20. století.¹¹⁶ I když se jedná o skupinu značně různorodou, neboť jejími dvěma základními charakteristikami jsou hospitalizace v psychiatrické léčebně na jedné

111 Tamtéž.

112 Tamtéž.

113 K úloze a vyšetřování E. A. Heftera srov. HIRSCHINGER, Frank: *Die Strafverfolgung von NS-Euthanasie-Verbrechen in der SBZ/DDR*, s. 234.

114 *ZS LJV*, f. IV 439, a. č. AR 1310/65, odpověď Generálního státního zastupitelství při Zemském soudu v Berlíně, 15. 6. 1967.

115 K životopisu K. Hevera srov. GRUMLÍK, René – ŠIMŮNEK, Michal V.: *Die Entwicklung der Anstalten Troppau und Sternberg sowie „Marianum“ in Troppau bis 1941: Ein Überblick*, s. 49–50, pozn. č. 80.

116 Srov. HOHENDORF, Gerrit et al.: *Krankenmord im Nationalsozialismus. Ergebnisse eines Projektes zu den psychiatrischen Patientenakten von den Opfern der „Aktion T4“* (Bundesarchiv Berlin, Bestand R 179). In: PLATZ, Werner – SCHNEIDER, Volkmar (eds.): *Todesurteil per Meldebogen. Ärztlicher Krankenmord im NS-Staat. Beiträge zur „Aktion T4“, Teil I* (Gegen Verdrängen und Vergessen, Bd. I). Hentrich und Hentrich, Berlin 2006, s. 39–69; FUCHS, Petra et al.: *Die Opfer der „Aktion T4“*. Versuch einer kollektiven Biographie auf der Grundlage von Krankengeschichten. In: TÖGEL, Christfried – LISCHKA, Volkmar (eds.): *„Euthanasie“ und Psychiatrie* (Uchtspringer Schriften zur Psychiatrie, Neurologie, Schlafmedizin, Psychologie und Psychoanalyse, Bd. 3). Sigmund-Freud-Zentrum, Uchtspringe 2005, s. 37–68.

Deus iudicat, cum nemo accusat

a zavraždění související s jejich diagnózou, resp. délkou pobytu v psychiatrickém zařízení na druhé straně, má její další dokumentace – vedle důležitého aspektu morálního a komemorativního – rovněž přímou souvislost s poválečným vyšetřováním mnoha pachatelů. Spojuje osudy obětí s pachateli, jakkoli různorodá mohla být jejich participace či poválečná kariéra. V případě největší léčebny na území válečné sudetské župy byly navíc dohledány první (a dodnes bohužel poslední) přehledy tamních transportů v rámci akce „T4“. Konečně velmi důležité bylo konstatování, že v Dobřanech (a pouze tam) docházelo k provádění „eutanzie“, i když se tak označovaly především transporty pacientů z Dobřan v rámci akce „T4“.¹¹⁷

Plzeň, MUDr. Anton Tschuschner (1965–1967)

Dne 29. června 1965 učinil na služebně Zemského kriminálního úřadu Nordrhein-Westfalen v Gravenbroichu výpověď Herbert Z. Ten se údajně roku 1961 od své známé dětské lékařky Dr. med. Barbary S., jež byla za války sestrou Německého červeného kříže, dozvěděl, že její kolega a představený z dětské kliniky v Regensburgu, Dr. med. Anton Tschuschner (1907–?), se měl *během války podílet v Praze na pokusech v rámci eutanazie*.¹¹⁸ Tuto výpověď učinil pod dojmem zpráv v tisku o procesech, které probíhaly v SRN.

Na jejím základě a po zjištění údajů o Tschuschnerovi se příslušné státní zastupitelství obrátilo počátkem prosince téhož roku na Komisi s dotazem, zda jí je o problematice nacistické „eutanzie“, konkrétně pak „eutanzie“ dětí a mladistvých na území Československa, něco známo, resp. zda probíhala po válce v této věci nějaká soudní přelíčení.¹¹⁹ Zároveň se zajímalo i o další životopisné údaje A. Tschuschnera.¹²⁰ Již předtím se s obdobným dotazem obrátilo rovněž na rakouské Spolkové ministerstvo vnitra.¹²¹

Z neznámých příčin bylo dohledávání údajů a vyšetřování v Československu zahájeno teprve na jaře 1967. Na základě archivních rešerší přitom byly získány přesnější údaje, z nichž především vyplývalo, že se A. Tschuschner během války nejdříve dobrovolně přihlásil k vojenské službě a byl v září 1939 nasazen v Polsku a poté zůstal v Berlíně.¹²² Roku 1942 sloužil krátce na východní frontě a v září 1942 byl přemístěn do záložního vojenského lazaretu v Plzni. Tam současně působil i v městské nemocnici na infekčním dětském oddělení.¹²³ To byla důležitá konkretizace, neboť se tedy nejednalo o Prahu, ale o Plzeň, a časové rozmezí jeho působení v Protektorátu spadalo do období mezi zářím 1942 a květnem 1945. Nicméně všechny výpovědi jeho

117 ZS LJV, f. IV 439, a. č. AR 1310/65, odpověď Ministerstva spravedlnosti ČSSR, 27. 6. 1966.

118 Tamtéž, a. č. AR 01768/65, výpověď Herberta Z., 29. 6. 1965.

119 Tamtéž, dopis vrchního státního zástupce Dr. Ruckerla Ministerstvu spravedlnosti ČSSR/Komisi ve věci objasnění zločinů eutanazie v Praze a na dalších místech ČSSR, 2. 12. 1965.

120 Tamtéž.

121 Tamtéž, dopis vrchního státního zástupce Dr. Ruckerla rakouskému Spolkovému ministerstvu vnitra/Generálnímu ředitelství pro veřejnou bezpečnost ve věci předběžného vyšetřování Dr. Antona Tschuschnera kvůli podílu na eutanazii v Praze, 8. 11. 1965.

122 ABS, f. Z, sign. Z 821, Dr. Anton Tschuschner – zpráva, 14. 3. 1967.

123 Tamtéž.

Michal V. Šimůnek

bývalých kolegů z plzeňské nemocnice z léta a podzimu 1967 byly negativní: *Nikdo z dotazovaných nepotvrdil provádění euthanasie a jsou toho názoru, že kdyby se taková věc v nemocnici prováděla, nemohla by se utajit. Jiná otázka je, kdyby euthanasii prováděl přímo ve své soukromé ordinaci. Z tohoto hlediska však jeho činnost nelze prověřit.*¹²⁴ Možnost, že se mohl podílet na aktivitách Říšského výboru v dobřanském dětském domově, nebyla vůbec nastolena.

Bez podrobnějších znalostí se mělo další vyšetřování A. Tschuschnera propojit s jinou paralelně vyšetřovanou kauzou (viz dále), aby nakonec vyznělo do ztracena.

Kosmonosy, prof. MUDr. Franz Lucksch a prof. Dr. med. Karl Thums (1965–1968)

V souvislosti s procesy v západním Německu učinila v srpnu 1965, ostatně jako již několikrát dříve v jiných případech, trestní oznámení na tři osoby na Státním zastupitelství u Zemského soudu v Mnichově II jako soukromá osoba bývalá policistka Anne Pillmannová/Pilmannová (1899–?).¹²⁵ Jak se ukázalo, Československa se týkala pouze činnost emeritního profesora patologie na Lékařské fakultě Německé Karlovy univerzity v Praze MUDr. Franze Lucksche (1872–1952) v Zemském ústavu pro duševně nemocné v Kosmonosích u Mladé Boleslavi a profesora dědičné a rasové hygieny tamtéž Dr. med. Karla Johannese Thumse (1904–1976), u něhož považovala za pravděpodobný *podíl na likvidaci Židů v Československu*.¹²⁶ Přiradila k nim i vrchního zdravotního radu Dr. med. Wenera Eberharda (1899–?), který byl autorem několika rasově hygienických článků. Ten však v Protektorátu nepůsobil.¹²⁷

Odůvodnění pro své oznámení čerpala především z dobového odborného tisku a jako indicie uvedla Luckschovy články z let 1941–1943, v nichž referoval o výsled-

124 Tamtéž, Dr. Anton Tschuschner – zpráva (výpovědi MUDr. V. Mathesia, MUDr. J. Pazderky, MUDr. J. Hájka a p. Sádla), 14. 11. 1967.

125 ZS LJV, f. IV 439, a. č. AR 3305/65, přípis Bavorského kriminálního úřadu rakouskému Spolkovému ministerstvu vnitra/Generálnímu ředitelství pro veřejnou bezpečnost ve věci podezření podílu spáchání zločinu eutanazie u prof. Dr. Karla Thumse v ČSSR, 5. 4. 1967.

126 Tamtéž, trestní oznámení A. Pilmannové proti prof. Luckschovi, prof. Thumsovi a vrchnímu zdravotnímu radovi Eberhardovi, 25. 12. 1965. K Luckschovi srov. ŠIMŮNEK, Michal V.: Planung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ im Kontext der Gesundheits- und Bevölkerungspolitik der deutschen Besatzungsbehörden (1939–1942). In: ŠIMŮNEK, Michal V. – SCHULZE, Dietmar (eds.): *Die nationalsozialistische „Euthanasie“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945*, s. 169–170, pozn. 201; TYŽ: Getarnt – verwischt – vergessen. Die Tätigkeit von em. Univ.-Prof. MUDr. Franz Xaver Lucksch (1872–1952) und Univ.-Prof. Dr. med. Carl Gottlieb Bennholdt-Thomsen (1903–1971) im Kontext der NS-„Euthanasie“ auf dem Gebiet des Protektorates Böhmen und Mähren. In: BAYER, Karen – SPARING, Frank – WOELK, Wolfgang (eds.): *Universitäten und Hochschulen im Nationalsozialismus und in der frühen Nachkriegszeit*. F. Steiner Verlag, Stuttgart 2004, s. 125–147. K Thumsovi srov. ŠIMŮNEK, Michal V.: Ein österreichischer Rassenhygieniker zwischen Wien, München und Prag: Karl Thums (1904–1976). In: BAADER, Gerhard et al.: *Eugenik in Österreich. Biopolitische Strukturen von 1900 bis 1945*. Czernin Verlag, Wien 2007, s. 393–419; TYŽ: Ein neues Fach. Die Erb- und Rassenhygiene an der Medizinischen Fakultät der Deutschen Karls-Universität Prag 1939–1945. In: KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Wissenschaft in den böhmischen Ländern* (Práce z dějin vědy, sv. 9). KLP, Praha 2004, s. 190–317.

127 ZS LJV, f. IV 439, a. č. AR 3305/65, trestní oznámení A. Pilmannové proti prof. Luckschovi, prof. Thumsovi a vrchnímu zdravotnímu radovi Eberhardovi, 25. 12. 1965.

cích pitev pacientů zemřelých na TBC, o tělesných anomáliích duševně nemocných a o dvou případech dětské mozkové obrny.¹²⁸ Jako nápadné se jevíly počty pitvaných a v případech anomálií rovněž in vivo Lukschem vyšetřených, v případě dětské mozkové obrny působí podezřele fakt, že mozek byl odeslán k vyšetření mnichovskému neuropatologovi prof. Dr. med. Wilibaldu Scholzovi (1889–1971).¹²⁹

Podnět Anne Pillmannové byl předán ZS LJV a dále postoupen – kvůli Thumově státní příslušnosti – rakouskému Spolkovému ministerstvu vnitra/Generálnímu ředitelství pro veřejnou bezpečnost. Vyšetřování se rozběhlo nejdříve v západním Německu. V prosinci 1965 odpověděl na dotaz z Ludwigsburgu bavorský zemský kriminální úřad, že pobyt Luksche nebyl vypátrán a Thumsovo bydliště bylo zjištěno v rakouském St. Pöltenu.¹³⁰

Ministerstvo spravedlnosti ČSSR, resp. Komise byla oslovena rakouským Spolkovým ministerstvem vnitra se žádostí o pomoc v dohledání podkladů primárně ke K. Thumsovi a zároveň i F. Lukschovi; oba byli podezřelí, že se účastnili na provádění eutanazie s cílem získání vědeckých poznatků na základě pitevního materiálu.¹³¹ Počátkem února 1966 požádalo MV o součinnost Ministerstvo zdravotnictví (MZ), přičemž dotaz se obecně týkal *nápadně zvýšené úmrtnosti v léčebnách na území bývalého protektorátu*.¹³² MZ se následně obrátilo na ředitele všech psychiatrických léčeben, které přicházely v úvahu.¹³³ Dotazování byli tehdejší ředitelé, z nichž ovšem mnozí začali ve svých funkcích působit až dlouho po skončení války, a mohli tak poskytnout jen velmi vágní či tradovaná svědectví. Proto se okruh dotazovaných záhy rozšířil i na pamětníky z řad zaměstnanců. Zároveň MZ poskytlo statistický přehled o podílu zemřelých ze všech ukončených hospitalizací z let 1940–1942, vypracovaný tehdejším Ústavem pro zdravotnickou statistiku (ÚZS).¹³⁴

128 Jednalo se o tyto Lukschovy články: Formanomalien und Geistes- bzw. Gehirnerkrankheiten, vorläufige Mitteilung von Prof. Franz Luksch. *Zeitschrift für Neurologie*, 1942, Band 175, Heft 1–2, s. 320–324; Die Tuberkulose bei Geistes- bzw. Gehirnerkrankten. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1943, Band 175, Heft 2, s. 315–317; Beschreibung zweier Fälle von zerebraler Kinderlähmung mit einem Vorschlag zur Umbenennung dieses Krankheitsbegriffes. *Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift*, 1943, 45, Heft 21/22, s. 37–40.

129 W. Scholz byl německý neuropatolog působící v Německém výzkumném ústavu pro psychiatrii v Mnichově, v jehož Ústavu pro patologii mozku byly zkoumány mozky stovek obětí z ústavu Eglfing-Haar. ZS LJV, f. IV 439, a. č. AR 3305/65, přípis Bavorského zemského kriminálního úřadu ZS LJV, 15. 12. 1965. Dnes je známo, že F. X. Luksch zemřel již o třináct let dříve v Praze (1952), a pátrání po něm tak bylo marné.

131 ABS, f. Z, sign. Z 847, citováno dle přípisu Ministerstva spravedlnosti Ministerstvu vnitra ČSSR, 13. 4. 1967. Původní rakouský dopis z roku 1966 se ovšem nedochoval. Srov. tamtéž, přípis rakouského Spolkového ministerstva vnitra/Generálního ředitelství pro veřejnou bezpečnost Československé vládní komisi pro stíhání nacistických válečných zločinnů, 23. 3. 1967.

132 Tamtéž, sign. Z 10–821, přípis Ministerstva vnitra Ministerstvu zdravotnictví, 2. 2. 1966.

133 Tamtéž.

134 Tamtéž. Z tohoto značně omezeného přehledu je patrná vysoká úmrtnost v Kosmonosích, Havlíčkově Brodě a Horních Beřkovicích, přičemž Kosmonosy vedou absolutně i ve strmosti vzestupu. Opařány jsou kvůli odlišné struktuře pacientů (děti a mladiství) s ostatními neporovnatelně a u léčebny v Jihlavě, která byla krátce po vypuknutí války zrušena, není zřejmé, odkud tyto údaje pocházejí a k čemu se vážou. Naopak chybějí údaje z klíčových válečných let (1943–1945) stejně jako z poválečného období (1945–1946). Vypovídací hodnota tohoto přehledu je proto velmi omezená.

Michal V. Šimůnek

Od března 1966 přicházely na MV zprávy okresních oddělení StB o šetření v příslušných léčebnách; celkem byly čtyři. V Opařanech provádělo šetření Okresní oddělení Tábor a zpráva byla zaslána do Prahy v polovině března 1966.¹³⁵ Její závěry lze shrnout zhruba v tom smyslu, že do června 1944 nedocházelo v Opařanech k žádným transportům ani k vyšší úmrtnosti.¹³⁶ Vyšetřovatelé StB podotýkají, že záležitosti se věnoval i ředitel léčebny (MUDr. Vojtík), který prostudoval archivní materiály, hovořil s pamětníky a *vylučuje, že by v době okupace byly páchany trestné činy proti životu a zdraví pacientů.*¹³⁷ Ke zprávě je dále přiložen seznam zemřelých pacientů z let 1938–1944 s kompletními daty narození a s čísly chorobopisů.¹³⁸ Příčiny úmrtí nebyly uvedeny, jen základní diagnózy, přičemž se ponejvíce opakovaly idiocie, imbecilita a epilepsie.¹³⁹ Podle dat narození v obou seznamech byla řada nemocných v dospělém věku.¹⁴⁰ Máme-li na základě současných znalostí tuto zprávu komentovat, pak lze říci, že tyto závěry neodpovídaly skutečnosti hned v několika bodech: 1) Z přiložených seznamů je zřejmé, že průměrná úmrtnost za roky 1938–1939 činila 34 zemřelých, v letech 1940–1943 a za prvních 5 měsíců roku 1944 50 zemřelých; při extrapolaci na celý rok by tedy šlo již o 77 úmrtí. 2) Táborská StB se rovněž nedopátrala transportu 30 opařanských chovanců hromadně přeložených do Kosmonos dne 14. 12. 1940, jejich úmrtnost tam byla de facto 100 %.¹⁴¹

Rovněž v polovině března 1966 byla hotova zpráva Okresního oddělení StB v Havlíčkově (dříve Německém) Brodě.¹⁴² Podle ní se až do zrušení léčebny (1944) zacházelo s tamními pacienty slušně a úmrtnost byla „normální“.¹⁴³ Jeden z ošetřovatelů, přeložený během války s transportem německobrodských pacientů do Horních Beřkovic, referoval na základě vlastního srovnání o vysoké úmrtnosti v důsledku vyhladovění a nevyhovujících podmínek v tamní léčebně.¹⁴⁴ Zmínil snížení potravinových přidělů roku 1943 a také velký rozdíl v zacházení s nemocnými, z čehož vyvozoval, že *z těchto důvodů nastala v léčebně Horní Beřkovice bromadná úmrtnost pacientů.*¹⁴⁵ Personál léčebny údajně převážně sympatizoval s okupanty a byl organizován ve „Vlajce“.¹⁴⁶

135 ABS, f. Z, sign. Z 10–821, zpráva Okresního oddělení StB Tábor správě vyšetřování StB/MV Praha, 12. 3. 1966.

136 Tamtéž. Poté tam byl zřízen německý vojenský lazaret, v důsledku čehož byla léčebna zrušena a chovanci byli částečně propuštěni do domácí péče, částečně byli spolu s ošetřovateli přesunuti do Slatiňan a do Opatovic. Celkem bylo z Opařan převezeno 12. 6. 1944 35 pacientů do Slatiňan, 13. 6. 1944 5 pacientů do Opatovic, 17. 6. 1944 17 do Opatovic, 19. 6. 1944 40 do Slatiňan a 24. 6. 1944 7 do Slatiňan.

137 Tamtéž.

138 Tamtéž.

139 Tamtéž.

140 Tamtéž.

141 Srov. SOA Praha, f. PL Kosmonosy, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetřovanců, 1939–1944.

142 ABS, f. Z, sign. Z 10–821, zpráva Okresního oddělení StB Havlíčkův Brod správě vyšetřování StB/MV Praha, 16. 3. 1966.

143 Tamtéž.

144 Tamtéž.

145 Tamtéž.

146 Tamtéž; jednalo se o vrchního ošetřovatele Brauna, který byl po skončení války v rámci retribuční postaven před Mimořádný lidový soud v Litoměřicích, shledán vinným, odsouzen k trestu smrti a v Litoměřicích oběšen.

Deus iudicat, cum nemo accusat

Pokud jde o Horní Beřkovice, jsou skutečně pozoruhodné rozpory s negativními výsledky uvedenými ve zprávě Okresního oddělení StB v Litoměřicích, která do Prahy dorazila krátce nato. Podle ní v této léčebně *nebyla zjištěna závadová činnost ve prospěch okupantů*.¹⁴⁷ Vysoká úmrtnost byla přisuzována nedostatku potravin a nemožností izolovat nemocné TBC, které podléhaly především „přestarlé“ osoby.¹⁴⁸ Dle vyšetřovatelů *v žádném případě však nebylo zjištěno, že by byl z ústavu vypravován hromadný transport*.¹⁴⁹ K tomu je možno uvést následující korekci: 1) Není zřejmé, z jakého základu byla úmrtnost vypočítávána, zda byla vztažena k počtu přijatých, hospitalizovaných, anebo propuštěných. 2) Údaj o transportech je zavádějící v tom smyslu, že bylo třeba sledovat rovněž transporty příchozí, kterých bylo v letech 1939–1943 z Protektorátu i sudetské župy celkem osmnáct o celkovém počtu 1630 osob, jejichž úmrtnost se po přesunu do Horních Beřkovic pohybovala kolem 60 %.¹⁵⁰

Zpráva Okresního oddělení StB v Mladé Boleslavi přišla do Prahy koncem března 1966 jako poslední.¹⁵¹ Příslušníci StB konstatovali, že *prošetřením v psychiatrické léčebně v Kosmonosech nebyly získány písemné podklady, které by potvrzovaly účast Dr. Franze Lucksche a Dr. Karla Thumse na likvidaci duševně chorých a že vytěžením bývalých zaměstnanců ústavu nebylo zjištěno závadových poznatků*.¹⁵² Německý ředitel MUDr. Klemens/Clemens Bergl (1884–?)¹⁵³ byl údajně mezi zaměstnanci oblíben, nesnášel nacisty a jednoho takového lékaře poslal na frontu. Proto prý mohl po roce 1945 zůstat v Československu jako antifašista, ale na vlastní žádost odešel do (budoucí) NDR.¹⁵⁴ Coby důkaz Berglovy inklinace k antifašismu bylo uvedeno, že se v léčebně mělo dokonce ukrývat čtrnáct českých politických vězňů z pankrácké věznice (i když není uvedeno, jak se to Berglovi mohlo podařit), mezi nimi i budoucí tajemník generála B. Ečera JUDr. Hrbek.¹⁵⁵ Dále měli být do roku 1940 v Kosmonosích hospitalizováni převážně čeští pacienti; v letech 1940–1941 odjížděly transporty do Německého Brodu, Dobřan a Beřkovic. Úmrtnost stoupala od roku 1941, kdy přicházely transporty z Německa.¹⁵⁶ Úmrtnost v letech 1938–1940 byla označena jako průměrná, v knihách zemřelých i přijatých a propuštěných pacientů nebyly shledány rozpory. Jako příčina smrti byla udávána hlavně tuberkulóza a schizofrenie; v ústavu byl dle zaměstnanců velký hlad a většina pacientů umírala jeho následkem.

147 Tamtéž, zpráva Okresního oddělení MV Litoměřice správě vyšetřování StB/MV Praha, 12. 3. 1966.

148 Tamtéž; údaje o úmrtnosti byly uvedeny takto: 1943 – 24 %, 1944 – 30 %, 1945 – 23 %.

149 Tamtéž.

150 Tamtéž.

151 ABS, f. Z, sign. Z 10–821, přípis Oddělení StB Mladá Boleslav SEO Hlavní správě StB, 23. 3. 1966.

152 Tamtéž.

153 Srov. ŠIMŮNEK, Michal V.: *Planung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ im Kontext der Gesundheits- und Bevölkerungspolitik der deutschen Besatzungsbehörden (1939–1942)*, s. 167, pozn. 189.

154 ABS, f. Z, sign. Z 10–821, přípis Oddělení StB Mladá Boleslav SEO Hlavní správě StB, 23. 3. 1966.

155 Tamtéž.

156 Srov. SCHULZE, Dietmar: *Dezentrale „Euthanasie“ und „Aktion Brandt“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren*. In: ŠIMŮNEK, Michal V. – SCHULZE, Dietmar (eds.): *Die nationalsozialistische „Euthanasie“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945*, s. 237–253.

Michal V. Šimůnek

Pokud jde o materiály k působení F. Lucksche, nebyly v kosmonoské léčebně nalezeny písemné podklady potvrzující jeho účast na systematické likvidaci duševně nemocných. Nicméně zřízení patologicko-anatomického pracoviště, jež mělo být vybaveno obvyklým způsobem, bylo potvrzeno.¹⁵⁷ Otázka údajného výzkumu byla konzultována s tehdejší ředitelkou léčebny (MUDr. L. Dobiášovou, CSc.), která však byla ve funkci od roku 1965. Podle (nejen) jejího názoru, neboť zpráva dále hovoří o „českých lékařích“ v množném čísle, mělo zřejmě jít o *výzkum genetických problémů a patologických stavů*.¹⁵⁸ Jako další možné svědky zpráva uvádí MUDr. Josefa Theera (1907–1965), který měl tou dobou údajně stále pracovat jako lékař ve Východočeském kraji,¹⁵⁹ a ředitele léčebny v letech 1948–1965, psychiatra bulharské národnosti MUDr. Varbana Danova (1906–1978).¹⁶⁰ K výsledku V. Danova, který byl tou dobou již v důchodu, došlo až koncem dubna 1968 poté, co Komise v únoru a poté i počátkem dubna 1968 opakovaně kritizovala nedostatky a prodlevy v šetření, resp. urgovala nápravu.¹⁶¹ Danov k Luckschově činnosti v Kosmonosích uvedl, že šlo pouze o běžnou činnost patologicko-anatomické laboratoře, likvidace duševně nemocných se neprováděla a hlavní příčinou zvýšené úmrtnosti byl hlad.¹⁶² Dále vyšetřovatelům sdělil, že F. X. Lucksch byl v Kosmonosích „za trest“, protože nebyl nacistou.¹⁶³ Potvrdil, že ředitel K. Bergl byl oblíben a nesnášel nacistické projevy, k nimž prý inklinovali již uvedený J. Theer a jeho kolega MUDr. Josef Holzer, kteří byli do Kosmonos přeloženi ze Šternberka; J. Holzer prý byl kvůli nacistickému smýšlení poslán na východní frontu.¹⁶⁴ K. Thumse dotazovaný neznal.¹⁶⁵

Pokud jde právě o Thumsovy aktivity, ukázala se souvislost s kosmonoským ústavem spíše jako marginální, neboť jediný kontakt měl s ředitelem Berglem ohledně vybraných případů hypogenitalismu a eunuchoidismu, na které ho zřejmě upozornil Lucksch již roku 1943. Vzájemná korespondence Bergl – Thums dále ukazuje, že Thums byl se svými studenty v Kosmonosích na exkurzi ještě v březnu 1945; jeden z nich plánoval, že zpracuje na případě kosmonoského pacienta disertační práci.¹⁶⁶

Jaké byly tedy v případě Kosmonos závěry? V první zprávě Komise ze dne 2. 10. 1967, která byla postoupena do Rakouska, byl toliko potvrzen jistý druh pokusů, který F. Lucksch v Kosmonosích během války prováděl, a doplněny některé faktografické údaje.¹⁶⁷ V urgenci dalších dodatečných šetření určené Studijnímu ústavu MV z února

157 ABS, f. Z, sign. Z 10–821, přípis Oddělení StB Mladá Boleslav SEO Hlavní správe StB, 23. 3. 1966.

158 Tamtéž, sign. Z 847, Dr. Thums a Dr. Lucksch – zpráva MV pro Komisi (Dr. Kamiše), 2. 10. 1967.

159 Tamtéž, sign. Z 10–821, relace Okresního oddělení MV Mladá Boleslav správě vyšetřování StB/MV Praha 23. 3. 1966. Tento svědek v šetření StB však dále nefiguruje. Jednak byl tou dobou už půl roku po smrti, jednak byl velmi pravděpodobně jejím spolupracovníkem. Srov. ABS, f. Odbor politického zpravodajství MV (2M), sign. 11070, Theer Josef.

160 Tamtéž, zpráva Okresního oddělení StB Mladá Boleslav správě vyšetřování StB MV Praha, 23. 3. 1966.

161 Tamtéž, sign. Z 847, zpráva Okresního oddělení StB Mladá Boleslav SEO Hlavní správa StB, 26. 4. 1968.

162 Tamtéž.

163 Tamtéž.

164 Tamtéž.

165 Tamtéž.

166 Tamtéž, kopie dopisu K. Thumse K. Berglovi, 1. 3. 1945.

1968 se pak konstatovalo, že *šetření výskytu euthanasie vůbec a dětské zvláště* (myšlen případ A. Tschuschnera – pozn. autora) [...] *zůstalo bez výsledků, stejně jako tomu již bylo dříve* (případ Margarethe-Beate S. – pozn. autora).¹⁶⁸ Když pak na základě této urgencye Komise obdržela odpověď v tom smyslu, že nové dokumenty se nepodařilo najít, pobyt Lucksche nebyl zjištěn a byly přeposlány kopie svědeckých výpovědí o postoji Bergla, odpovědělo československé ministerstvo spravedlnosti 3. 6. 1968 rakouskému Spolkovému ministerstvu vnitra, že Komise ohledně činnosti F. Lucksche v Kosmonosích dospěla k negativnímu závěru.¹⁶⁹ To znamená, že *nebylo [...] ani dodatečným šetřením prokázáno provádění euthanasie v uvedeném lékařském ústavě*.¹⁷⁰

Tečku za vyšetřováním z roku 1968 učinila nedatovaná souhrnná „Zpráva o soustředování dokumentů k provádění euthanasie v ústavech pro duševně choré v době okupace“ kpt. Pomahače. Začíná neúplným přehledem ústavů (chybí např. Šternberk) a konstatuje, že *v některých ústavech jak je z dokumentů patrné, docházelo k transportování některých nemocných na území tzv. staré říše. Zde docházelo zřejmě k jejich likvidaci a zpopelnění*.¹⁷¹ Na základě protokolů s N. Lutschingerovou a K. Girschekem bylo toto zjištění rozšířeno i na další ústavy mimo Dobřany, když se uvádí, že k transportům docházelo [...] *zřejmě nejen v Dobřanech, ale i v některých dalších ústavech*.¹⁷² A končí příznačně rozporuplným konstatováním: *Dosud byly vyčerpány všechny dostupné materiály s ohledem na současnou znalost problematiky [...] Je však třeba počítat s dalším pronikáním do problému postupným rozpracováním [...] Tím bude také postupně otevírána možnost získání dalších dokumentů o zločinech, kterých se nacisté dopouštěli na duševně nemocných*.¹⁷³

Na základě stávajících poznatků můžeme ve stručnosti k těmto závěrům uvést: 1) V případech TBC lze uvažovat o experimentech, nikoli však o „eutanazii“. Nebezpečná infekční choroba se k takovému účelu nehodí pro nekontrolovatelnost šíření a v případě tuberkulózy navíc pro její primární sklon k vleklosti a nepředvídatelnost průběhu. Je známo, že se nacističtí lékaři v koncentračních táborech velmi obávali epidemií, zejména různých druhů tyfu. Navíc běžná úmrtnost na TBC byla v kosmonoském ústavu sama o sobě vysoká, takže přestože existuje poválečné svědectví o záměrném infikování pacientů bacilem tuberkulózy¹⁷⁴, rozsáhlé cílené nákazy pacientů nedávají příliš smysl; Lucksch měl, lakonicky řečeno, „studijního materiálu“

167 Tamtéž, přípis dodatečného šetření v kauze Dr. Karl Thums a Dr. Franz Lucksch – případy euthanasie v ČSSR, 28. 2. 1968.

168 Tamtéž.

169 Tamtéž, přípis dodatečného šetření v kauze Dr. Karl Thums a Dr. Franz Lucksch – případy euthanasie v ČSSR, 19. 4. 1968. Tamtéž, odpověď Studijního ústavu MV Komisi, 24. 4. 1968 a tamtéž, koncept odpovědi Komise rakouskému Spolkovému ministerstvu vnitra/Generálnímu ředitelství pro veřejnou bezpečnost, 27. 5. 1968.

170 Tamtéž, koncept odpovědi Komise rakouskému Spolkovému ministerstvu vnitra/Generálnímu ředitelství pro veřejnou bezpečnost, 27. 5. 1968.

171 Tamtéž.

172 Tamtéž.

173 Tamtéž, Zpráva o soustředování dokumentů k provádění euthanasie v ústavech pro duševně choré v době okupace, bez data (zřejmě z roku 1968, zpracoval kpt. J. Pomahač).

174 VINAR, Oldřich: Jak jsme zaváděli v Československu psychofarmaka (a jak to pro mě skončilo). *Praktický lékař. Časopis pro další vzdělávání lékařů*, 2005, roč. 85, č. 4, s. 252–254.

Michal V. Šimůnek

spíše značný přebytek. Navíc jeho přítomnost či nepřítomnost v ústavu nic neměnila na míře úmrtnosti, a to ani když prokazatelně vedl nějaký výzkum, nikoli jen občasné zpracování kazuistik. A pokud takový experiment probíhal, musel do něj být kromě Lucksche zasvěcen především ředitel Bergl – Lucksch by nemohl personálně, technicky a organizačně takovou věc zvládnout sám. Rovněž si lze těžko představit, že by se něco takového dalo utajit i před ostatními ústavními lékaři včetně českých. 2) Soustředění se na tyto „zajímavé“ a „podezřelé“ případy zcela odvedlo pozornost vyšetřovatelů od významu Kosmonos coby regionálního shromažďovacího ústavu pro pacienty německé národnosti z české části Protektorátu v rámci akce „T4“; do logiky transportů vůbec nepronikli. 3) I když se jim podařilo shromáždit cenné výpovědi, nedokázali je konfrontovat – jako v případě K. Bergla – s dalšími prameny nejen ze zahraničí (zejm. z NDR), ale – a to je obzvláště překvapivé – ani z československých archivů či evidencí. 4) Byly zcela pomínuty indicie, které vedly k uměle produkovatému umírání (produziertes Sterben) následkem hladu v letech 1941–1945. 5) Způsob práce s prameny a dalšími informacemi vykazuje až překvapivou míru neprofesionality.

V 70. letech je na německé straně možné doložit pouze jeden úřední dotaz směřovaný na ZS LJV týkající se někdejšího župního zdravotního rady Dr. med. Gebharda Schnobla (1910–?), který měl v letech 1938–1945 působit v Dobřanech.¹⁷⁵ Dotaz se de facto vztahoval k personáliím dotyčného a dále se týkal toho, zda jsou u daného ústavu známy nějaké lékařské pokusy na pacientech, které by byly spojovány s „eutanazií“. Úřední cestou byly sděleny obecně známé údaje (poloha, počet lůžek apod.) a konstatováno, že o tomto ústavu *nejdou žádné závažné informace*. Jako hlavní argument se uváděl závěr z kosmonoské kauzy: *Vláda ČSSR nám v jiné věci sdělila, že na jejím dnešním státním území nebyla prováděna žádná opatření související s eutanazií.*¹⁷⁶

Pomyslnou a zároveň více než symbolickou tečkou za neúspěšným vyšetřováním zločinů souvisejících s nacistickou „eutanazií“ na území Československa ve 20. století bylo vyřízení žádosti o právní pomoc z německé strany v případě přípravného vyšetřování proti Anně Vrátníkové (1909–1982) z roku 1992, která v dobřanské léčebně působila jako ošetřovatelka a na základě údajů ze Spolkového archivu v Berlíně jí měly být Říšským výborem vypláceny vánoční přídatky, z čehož se vyvozovala *nápomoc vraždě dětí v rámci programu eutanazie*.¹⁷⁷ Pomoc české strany se omezila na archivní rešerše ve Státním ústředním archivu Praha, Historickém ústavu AV ČR Praha, Státním oblastním archivu Plzeň, Státním okresním archivu Plzeň-jih a Psychiatrické léčebně Dobřany; bez odpovědi zůstal dotaz směřovaný na MZ. Na základě údajů z Městského úřadu Dobřany bylo zjištěno datum jejího úmrtí, čímž příslušný státní žalobce (JUDr. Libor Grygárek) odložil kauzu ad acta.¹⁷⁸

175 ZS LJV, f. I 110, a. č. AR 55/75, dotaz ředitele Zemského personálního úřadu v Hessensku ohledně dostupných údajů k ústavu v Dobřanech a tamního působení Dr. med. G. Schnobla, 27. 1. 1975.

176 Tamtéž, odpověď ZS LJV na dotaz ředitele Zemského personálního úřadu v Hessensku, 7. 2. 1975.

177 Tamtéž, f. 449, a. č. AR 425/92, žádost o právní pomoc v předběžném vyšetřování Anny Vrátníkové pro podezření pomoci vraždě nemocných dětí určená vrchnímu státnímu zástupci Generální prokuratury ČR, 1. 12. 1992. Srov. *Bundesarchiv Berlin*, f. 62, č. 1242, Reichsbeihilfen für das Personal – Weihnachtszuschüsse, nedatováno.

178 ZS LJV, f. 449, a. č. AR 425/92, odpověď Vrchního státního zastupitelství ČR ZS LJV, 3. 12. 1993.

Závěr

Po skončení druhé světové války byly zločiny spáchané proti životu a zdraví pacientů v rámci nacistické „eutanazie“ několik desetiletí na okraji zájmu. V socialistickém Československu, ostatně obdobně jako např. v NDR, budily zločiny proti zdravotně marginalizovaným skupinám obyvatelstva jen malou, nebo i žádnou, pozornost; jejich oběti byly vytěsňeny z kolektivní paměti.

Limity pro vyšetření a potrestání těchto zločinů stejně jako pro adekvátní historiografické zpracování lze shledat ve skutečnostech, že 1) zločiny nacistické „eutanazie“ byly spáchány ve zcela odlišném byrokraticko-administrativním, geograficko-správním a obecně-právním rámci; 2) jednalo se o zločiny, na jejichž přípravu, provedení, zahlazení a v neposlední řadě rovněž rekonstrukci a interpretaci bylo zapotřebí expertních znalostí a přístupů; 3) šlo o zločiny vůči stigmatizovaným a společensky opomíjeným skupinám obyvatelstva, což výrazně snižovalo možnosti pozůstalých na dodatečnou satisfakci, resp. to neodpovídalo pomyslné hierarchizaci obětí nacistického režimu uplatňované oficiózním výkladem v poválečném období; 4) jednalo se, i když ne výhradně, o zločiny spáchané německými pachateli na vlastním, tzn. národnostně německy vymezeném obyvatelstvu, jejichž dokumentace a vyšetřování nebyly v poválečném období prioritní, byly-li vůbec akceptovatelné; 5) zločiny vybočovaly z ideologicky jasně určených narativů událostí druhé světové války a nacistické okupace.

Dokumentace byla úzce spjata s úředním vyšetřováním, jež prováděla Státní bezpečnost a které lze v československém případě doložit jak v bezprostředně poválečném období, tak v 60. letech. Metodicky byla podřízena především policejní praxi; vyznačovala se analyticko-historickým deficitem a nedostatkem alespoň základní orientace v tématu na základě tehdy již dostupných zahraničních prací. Vzhledem ke složitosti a komplexnosti problematiky proto nepřekvapí, že závěry, které v podstatě od samého počátku neměly ambici analyzovat českou a moravskou materii v širším kontextu, v němž – bohužel pro tehdejší vyšetřovatele – nacistická „eutanazie“ probíhala, byly nakonec značně povrchní, disparátní, protiřečily si a vlastně ve všech sledovaných případech vyzněly do ztracena. Přínosem nicméně zůstává, že se podařilo shromáždit a zaznamenat alespoň některá svědectví a údaje, jež mohou být aktuálně využity v historickém výzkumu.

Bohužel i v případě prvního masově likvidačního programu nacistického režimu český případ potvrzuje, že platí ona častá zkušenost, vytknutá jako název této studie. Dodejme jen, že snad nejen v onom pozemsky chápaném významu...

Autor děkuje za cenné komentáře a upřesnění při přípravě této studie MUDr. Milanu Novákovi (Kosmonosy), PhDr. Martě Kvášové (Praha), Dr. Borisi Böhmovi (Pirna), Dr. Dietmaru Schulzemu (Lipsko) a prof. Paulu Weindlingovi (Oxford). Dík za přípravné redakční práce patří rovněž PhDr. Pavlu Zemanovi, Ph.D., (Praha) a personálu badatelsky Archivu bezpečnostních složek v Praze (Na Struze) stejně jako Národního archivu v Praze.